

UNIVERZITA KARLOVA
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Petra PROKOPOVÁ

Orientační schéma NAHOŘE – DOLE a jeho uplatnění v české somatické frazeologii

UP – DOWN Orientational Schema and Its Manifestation in the Czech Somatic Frazeology

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych na tomto místě poděkovala vedoucí práce doc. Ireně Vaňkové za odborné vedení, cenné rady, přínosné podněty a podporu po celou dobu, kdy tato práce vznikala. Velké poděkování patří také mojí rodině, přátelům a kolegům, bez jejichž podpory by se má práce nerozvinula do této podoby.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze 10. 12. 2018

Petra Prokopová

ABSTRAKT

Bakalářská práce se v kontextu kognitivní lingvistiky zabývá orientačním schématem NAHOŘE – DOLE/ NAHORU – DOLŮ a jeho uplatněním v české somatické frazeologii. Po teoretickém úvodu, kde je pojednáno o tomto schématu v kontextu polské a americké kognitivní lingvistiky, se práce ve výzkumné části věnuje analýze frazeologických jednotek. Dále je ověřováno tvrzení, které vychází z amerického i polského pojetí představových schémat, že NAHOŘE/ NAHORU je POZITIVNÍ a DOLE/ DOLŮ je NEGATIVNÍ. V práci je pozornost věnována frekvenci výskytů názvů jednotlivých částí těla, které dané schéma reprezentují. Předpokladem je, že NAHORU/ NAHOŘE bude reprezentováno somatismem HLAVA, jakožto nejvyšším bodem lidského těla.

KLÍČOVÁ SLOVA: kognitivní lingvistika, představová schémata, nahoře – dole, jazykový obraz světa, tělesnost, somatická frazeologie, hodnocení

ABSTRACT

The bachelor's thesis focuses on the UP - DOWN orientational scheme and its manifestation in the Czech somatic phraseology. After a theoretical introduction focused on the Polish and American conception of Cognitive Linguistics, the research part deals with the analysis of the phraseological units. It is checking whether UP/ TOP is POSITIVE and DOWN/ DOWN is negative. Attention is paid to the frequency of occurrences of the names of the individual parts of the body represented by the scheme. The assumption is that the UP/ TOP will be represented by the somatisms HEAD as the highest point of the human body.

KEYWORDS: Cognitive Linguistics, imagine schemas, up – down, linguistic worldview, embodiment, somatic phraseology, axiology

Obsah

Úvod.....	7
1 Kognitivně orientovaná lingvistika	9
1.1 Kognitivní přístup (americká škola).....	10
1.1.1 Představová schémata a role tělesnosti.....	12
1.1.2 Konceptuální metafora	13
1.1.3 Orientační schéma NAHOŘE – DOLE	15
1.2 Kulturní přístup (polská škola).....	18
1.2.1 Jazykový obraz světa.....	18
1.2.2 Teorie pojmových profilů.....	19
1.2.2.1 Profil LOKALIZACE.....	21
1.2.3 Orientační schéma NAHOŘE – DOLE	22
2 Frazeologie	24
2.1 Somatické frazémy	27
3 Excerpce frazeologických jednotek z tematického frazeologického slovníku a práce s nimi.....	28
3.1 Metoda excerpce.....	28
3.2 Práce s excerpovaným materiálem	29
3.2.1 Frazeologické jednotky s pozitivní – negativní – nejednoznačnou konotací	39
3.2.1.1 Frazeologické jednotky s negativní konotací	40
3.2.1.2 Frazeologické jednotky s pozitivní konotací	46
3.2.1.3 Frazeologické jednotky s nejednoznačnou konotací	47
3.2.2 Frazeologické jednotky dělené dle toho, zda se část těla/ celé tělo pohybuje – nachází se v určité poloze	51
3.2.2.1 Pohyb části těla ve směru NAHORU – DOLŮ, pozice části těla poloze NAHOŘE – DOLE	52
3.2.2.2 Pohyb celého těla ve směru NAHORU – DOLU, pozice celého těla v poloze NAHOŘE – DOLE.....	55
3.2.3 Frazeologické jednotky dle směru, kterým se část těla/ celé tělo pohybuje – dle polohy, ve které se část těla/ celé tělo nachází	57
3.2.3.1 Frazeologické jednotky vyjadřující směr NAHORU/ polohu NAHOŘE.....	58
3.2.3.2 Frazeologické jednotky vyjadřující směr DOLŮ/ polohu DOLE.....	60
Závěr.....	62
Použitá literatura.....	64

SEZNAM ZKRATEK

NESČ   Nový encyklopedický slovník češtiny

SSČ   Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost

Úvod

Kognitivně orientovaní lingvisté se shodují na tom, že základní lidskou zkušeností pro orientaci člověka ve světě a v prostoru je lidské tělo. Orientace těla v časoprostoru a v kulturním společenství se do jazyka a do jeho významových struktur promítá velmi výrazně. Příkladem je užívání názvů částí lidského těla v každodenní komunikaci - při měření (*hrst, stopa*) nebo počítání (výčet na prstech ruky). Dokladem důležitosti tělesnosti v běžné slovní zásobě je existence bohaté somatické frazeologie. Vedle výše zmíněných funkcí v běžné komunikaci hraje tělo významnou roli při konceptualizaci míry (*být v tom po kolena*), směru (*jít za nose*) a blízkosti, resp. vzdálenosti (*mít po boku, po ruce, u/ pod nose*). Díky tomu, že je naše zkušenost se světem prostřednictvím těla důkladná, stává se tělo, případně jeho jednotlivé části, zdrojovou oblastí pro metafory.

Práce bude obsahovat analýzu frazeologických jednotek, které v sobě nesou orientační **schéma NAHOŘE – DOLE** a zároveň název nějakého ze somatismů. Sledováním a analýzou jazykového materiálu je možné objevit podstatné informace o fungování lidské mysli. Na české somatické frazeologii práce ověří, zda čeští mluvčí kategorizují svět v souladu s představou amerických a polských kognitivních lingvistů. Člověku je totiž vlastní vyvozovat závěry na základě podobnosti, tj. nechápat konkrétní věc jako jednotlivinu, ale jako „exemplář určitého druhu,“¹ kategorizovat věci do skupin podle toho, co mají společného. Pomocí kategorizace si člověk uspořádává realitu, to znamená jistou interpretaci světa, která je vázaná na jedné straně na jazyk a na straně druhé také na kulturní hodnoty, které jsou uznávané společenstvím, v němž člověk žije. Polští vědci nazývají způsob, jakým dané společenství prožívá, hodnotí a konceptualizuje svět kolem sebe **jazykový obraz světa**.

V teoretické části práce se zaměřím také na teorii metafory. Již v 80. letech 20. století přicházejí američtí vědci Lakoff a Johnson s hypotézou, že metafory nejsou součástí pouze uměleckých textů. Podle této teorie jsou metafory součástí každodenního života člověka, tvoří základ lidského myšlení a velkou měrou se podílejí na chápání jevů ve světě. Autoři vydělují tři druhy metafory – strukturní, ontologické a orientační. Podrobněji se zaměřím na **orientační metafory**, jejichž součástí je schéma NAHORU - DOLŮ/ NAHOŘE – DOLE. Podle tvrzení

---

¹ VAŇKOVÁ, IRENA: *Základy kognitivní lingvistiky*, Praha 2013, str. 62.

amerických i polských vědců vychází z naší fyzické i kulturní zkušenosti se světem představa, že směřování NAHORU sebou nese pozitivní konotace a naopak směřování DOLŮ negativní.

Hlavním cílem práce je zjistit, zda pro českou somatickou frazeologii platí, že NAHOŘE/NAHORU je POZITIVNÍ, DOLŮ/DOLE je NEGATIVNÍ. Vyexcerpované frazeologické jednotky budou kategorizovány do skupin s cílem zjistit, jaké emoce toto orientační schéma nejčastěji reprezentuje. Na základě analýzy jazykového materiálu bude práce také zjišťovat, který ze somatismů vyskytující se v těchto frazémech je nejfrekventovanější a dále s kterými dalšími schémata a se schéma NAHOŘE – DOLE kombinuje.

1 Kognitivně orientovaná lingvistika

Teoretickým východiskem pro práci je kognitivní lingvistika, jejíž základy se formují přibližně od počátku 80. let, kdy dochází k přehodnocování striktního oddělování těla od mysli, resp. od duše. Začalo se prosazovat několik dalších přístupů z oblasti medicínské, pedagogické a terapeutické.² Na základě této zkušenosti vzniká potřeba propojovat kontexty jednotlivých vědních oborů, hledat mezi nimi souvislosti a reagovat na proměňující se svět kolem nás. Právě z této změny paradigmatu vzniká kognitivní věda.³

Kognitivní věda se soustřeďuje na lidskou mysl a na způsob, jakým je uchopován a interpretován svět kolem nás. Fungování lidské mysli lze jen obtížně postihnout pouhým pozorováním. Ukazuje se, že lidskou mysl lze velmi dobře zkoumat skrze jazyk. Ten totiž umožňuje poznávat procesy, které jsou přímému pozorování nepřístupné, a tak lingvistika začíná fungovat jako jedna z kognitivních věd. Pro takto orientovanou lingvistiku je charakteristické, že „jazyk chápe v těsném vztahu k lidským poznávacím schopnostem.“⁴ K těmto schopnostem patří schopnost porozumění světu, jeho **kategorizace** a **konceptualizace**, uchopování částí skutečnosti prostřednictvím pojmů a vytváření obrazu světa. Klíčovou se stává otázka, jak lidská mysl pracuje s jazykem a co jazyk o naší mysli vypovídá.

Teoretický základ české kognitivní lingvistiky vyrůstá z americké a polské tradice kognitivní, resp. kognitivně-kulturní, lingvistiky. Český kontext této pomezí vědecké disciplíny je z větší části tvořen překlady zahraničních prací, avšak pomalu se rozrůstá i o texty původní.⁵ Americká tradice reprezentuje kognitivně založený přístup, kdežto polská škola je naopak reprezentantem kulturně založeného přístupu. Základní teze obou směrů budou podrobněji popsány v následujících kapitolách.

---

² VAŇKOVÁ, IRENA a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*, Praha: Karolinum, 2005, str. 5.

³ Tamtéž, str. 6.

⁴ VAŇKOVÁ, IRENA: *Základy kognitivní lingvistiky*, Praha 2013, str. 6.

⁵ Tamtéž

1.1 Kognitivní přístup (americká škola)

Americká škola, spojována především s **Georgem Lakoffem** a **Markem Johnsonem**, reprezentuje tzv. čistě kognitivní směr. Je zde zdůrazňována a zohledňována biologická podstata člověka. Přístup vychází z předpokladu, že tělesností je utvářena základní lidská zkušenost a odvíjí se od ní také způsob fungování lidské mysli, jehož odraz nalezneme v jazyce.

V předmluvě knihy *Metafory, kterými žijeme*, což je jedna z nejzásadnějších prací výše zmíněných autorů, se dozvídáme, že byli během své práce nuceni k „revizi ústředních předpokladů západní filosofické tradice“⁶. Tuto tezi dále upřesňují: „to znamenalo odvrhnout možnost jakékoli objektivní nebo absolutní pravdy (...) znamenalo to rovněž poskytnout alternativní výklad, v němž by místo objektivní pravdy hlavní úlohu hrály lidská zkušenost a porozumění.“⁷

Už v 80. letech autoři staví proti tzv. mýtu objektivismu **zkušenostní realismus** (experencialismus), který se sává filosofickým východiskem jejich přístupu k jazyku a skutečnosti. Ve výzkumech se tak objevují spíše „společní jmenovatelé“ než obecně platné verifikovatelné absolutní pravdy. Badatel si v kontextu tohoto přístupu uvědomuje subjektivitu i svá lidská omezení. Zkušenostní realismus nabízí prostor pro uchopení sdílené subjektivity, protože mysl je zde zkoumána pomocí mysli. Jak bylo naznačeno výše, nejde o metodologický přístup experimentální, který je typický hlavně pro přírodní vědy. Jde spíše o interpretaci jazykového materiálu s pomocí jazykového povědomí přímo samotného badatele. „Světů můžeme totiž rozumět jen skrze své interakce s ním“⁸, ke kterým dochází prostřednictvím naší tělesnosti, pohybu a orientace v prostoru. Tyto subjektivní interpretace není možné eliminovat, proto vzniká opačná potřeba, a to efektivně je využívat.

Pro kognitivní lingvistiku je důležitá také další teorie, se kterou přichází Lakoff. Jedná se o přehodnocení „aristotelského“ pojetí kategorizace. Klasická teorie vychází dle Lakoffa ze schématu NÁDOBA „jde o uzavřenou třídu jsoucenců popsatelných na základě pevně daných vlastností, a to tak, že lze vést ostrou hranici mezi těmito elementy, které jsou členy dané třídy, a těmi, které jimi nejsou.“⁹ Na základě této teorie lze vyvodit závěr, že daný exemplář do

---

⁶ LAKOFF, JOHNSON: *Metafory, kterými žijeme*, Brno: Host, 2014, str. 10.

⁷ Tamtéž

⁸ Tamtéž, str. 203.

⁹ VAŇKOVÁ, IRENA: *Základy kognitivní lingvistiky*, Praha 2013, str. 66

kategorie (do nádoby) buď patří, jelikož má všechny důležité odpovídající vlastnosti, anebo nepatří. Lakoff tuto teorii přehodnocuje a nahrazuje ji **kategorizací pomocí prototypu**.¹⁰ Podle tohoto výzkumu kategorie nejsou nádoby, do nichž exempláře patří, anebo nepatří, nýbrž jde o to, že některé exempláře mají více reprezentativních vlastností než jiné. Dle této úvahy tedy není kategorie budována na základě schématu NÁDOBA, ale na základě schématu CENTRUM - PERIFERIE, kdy v centru stojí tzv. prototyp: „reprezentativní idealizovaný exemplář.“¹¹ Jednotlivé kategorie již nemají ostré hranice s tím, že konkrétní kategorie tak má vždy „lepší“ představitele (prototypy v centru) a „horší“ představitele (periferní jevy). Kategorie se mohou např. v myslích zástupců jednoho kulturního (případně jazykového) společenství výrazně lišit. To poukazuje na relativitu všeobecnějších závěrů.

K zásadním pojmům amerického kognitivního proudu patří **konceptuální (pojmová) schémata**. Jedná se o vzorce vznikající v mysli na základě zkušenosti s vlastním tělem a prostorem, což vychází z faktu, že naše prožívání okolního světa má tělesný charakter. Tato zkušenost se odráží v lidské kognici. Řada konceptuálních schémat vzniká v lidské mysli nezávisle na kulturní příslušnosti jedince, neboť jsou vázána na naši lidskou zkušenost, jak definoval Johnson v knize *The body in the Mind*. Při rozboru jazykových dat zjistil, která schémata se pro vyjádření některých abstraktních jevů uplatňují – např. NÁDOBA, CESTA, CENTRUM – PERIFERIE, ČÁST – CELEK, atd. Tato schémata lze definovat jako jednoduché struktury, které tvoří základ naší tělesné zkušenosti. Schémata, resp. jejich metaforické projekce, se podílejí na porozumění abstraktním pojmům. Bez existence schémat by byla každá naše zkušenost se světem pouhou neuspořádanou směsicí podnětů, které bychom neuměli uchopit skrze rozum. Slouží tedy jako modely pro pochopení abstraktních a smyslově neuchopitelných jevů, pomocí kterých organizujeme naši každodenní zkušenost se světem. Během zkoumání se ukázalo, že na základě schémat vzniká konceptuální metafora a metonymie, které slouží jako základ pro chápání veškerých abstraktních pojmů.¹²

---

¹⁰ Jeho teorie je v souladu s výzkumem americké psycholožky Eleonory Roschové.

¹¹ VAŇKOVÁ, IRENA: *Základy kognitivní lingvistiky*, Praha 2013, str. 66.

¹² GARDELKOVÁ B., VAŇKOVÁ I. : Hněv v českém znakovém jazyce. In: *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*, Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2017, str. 72 – 73.

1.1.1 Představová schémata a role tělesnosti

Naše prožívání okolního světa má tělesný charakter. To, jakým způsobem interagujeme s okolním světem a následné reflektování interakce ke vztahu k okolí, je do velké míry ovlivněno naším fenotypem. Strukturování okolní reality je do velké míry ovlivněno měřítkem vlastního těla. Tento fakt se následně odráží v lidské kognici. Realita je utvářena na základě toho, co vnímáme a chápeme, což vychází primárně z naší tělesné zkušenosti se světem. Z tohoto hlediska je zřejmé, že lidská mysl reflektuje vklad tělesné zkušenosti se světem. Mark Johnson vykládá jako cestu manifestace naší tělesné zkušenosti **představová schémata, imagine schemas**.¹³ Tato schémata vycházejí podle Johnsona ze zkušenosti se světem a jsou v čisté formě zprostředkovány naším tělem. Jsou to tělesné abstrakce, které odvozují svou podstatu z naší percepční a motorické zkušenosti. Představové schéma definuje jako opakující se, dynamický vzorec, pravidelný a strukturovaný celek, který vychází z našeho běžného tělesného fungování. Na definovatelnosti vzorce se výrazně podílí každodenní fyzická zkušenost člověka s orientací v prostoru, jeho smyslové vnímání, manipulace s okolními předměty a jejich pozice vůči člověku a také, jak bylo naznačeno výše, bezprostřední interakce s prostředím. Tyto vzorce si osvojujeme již od raného dětství. S největší pravděpodobností se jedná o vzorce univerzální, které jsou tvořeny nezávisle na kulturním pozadí, což je odlišuje od metafor.¹⁴

Johnson pracuje se třemi termíny schema (schéma), embodied schema (tělesné schéma) a image schema (představové schéma). Chápe je jako zaměnitelné, avšak dává přednost posledním dvěma termínům, které podle něho lépe upozorňují na to, že podstatou je naše vnímání, tělesný pohyb a fyzická manipulace objektů v prostoru

Uvádí 27 představových schémat: CONTAINER (nádoba, schrána), BLOCKAGE (překážka), ENABLEMENT (spuštění, aktivace, uvedení v činnost, „umožnění“), PATH (cesta), CYCLE (cyklus), PART–WHOLE (část–celek), FULL–EMPTY (plný–prázdný), ITERATION (opakování), SURFACE (povrch), BALANCE (rovnováha, udržení rovnováhy), COUNTERFORCE (protisíla, odpor), ATTRACTION (přitažlivost), LINK (spojení), NEAR–FAR (blízko–daleko), MERGING (splynutí, sloučení, spojení), MATCHING (srovnání),

---

¹³ JOHNSON, M. The body in the mind: the bodily basis of meaning, imagination, and reason. Chicago: University of Chicago Press, 1990.

¹⁴ Tamtéž.

CONTACT (kontakt), OBJECT (věc, předmět – účel, cíl), COMPULSION (nátlak, nucení), RESTRAINT REMOVAL (omezení, odstranění), MASS-COUNT (látkové-počítatelné, „masa“ – oddělené předměty), CENTER-PERIPHERY (centrum-periferie), SCALE (stupnice, škála), SPLITTING (roztržení, rozdělení), SUPERIMPOSITION (kladení na sebe, vršení), PROCESS (proces, průběh), COLLECTION (sbírání). Johnson však upozorňuje, že výčet jeho představových schémat je značně selektivní a na seznamu jsou jen ta schémata, která považuje za nejdůležitější, aby mohl ukázat na rozsah toho, jak je naše porozumění okolnímu světu podmíněno schematickým strukturováním.

1.1.2 Konceptuální metafora

Jako zdrojové oblasti **konceptuálních metafor** se uplatňují představová schémata, o kterých bylo pojednáno výše. Konceptuální metafory rozšiřují naše chápání světa o celou řadu abstraktních pojmů.

Dle Lakoffa a Johnsona „metafora prostupuje celý náš každodenní život, a to nejenom v jazyce, nýbrž i v myšlení a činnosti.“¹⁵ Zmínění lingvisté vycházejí z předpokladu, že metafora není pouze básnickým prostředkem, který by ozvlášťňoval běžný jazyk, ale že lidský pojmový systém má metaforickou povahu. Metafory podle jejich teorie utváří náš kognitivní systém, žijeme a myslíme v metaforách a prostřednictvím jazyka se to jen názorně projevuje. Lakoffovo zkoumání metafor vyústilo ve výše zmiňovanou knihu *Metafory, kterými žijeme*, kterou spolu s Johnsonem publikovali v roce 1980 a ve které autoři docházejí k zajímavým závěrům. Jedním z nich je zjištění, že metaforický charakter jazyka je až sekundární, přesněji řečeno, že vyplývá z metaforické povahy lidské mysli. Tato hypotéza vychází z předpokladu, že naše mysl není schopna přímého poznání, neboť uchopuje jednu část skutečnosti teprve na základě přirovnání k jiné části skutečnosti. V návaznosti na výše uváděnou problematiku konceptuálních metafor se ukázalo, že naše mysl k tomuto účelu využívá pojmy z oblasti fyzické zkušenosti, aby pomocí nich uchopila abstraktní jevy. Na základě této hypotézy dospíváme k názoru, že metafora není procesem primárně jazykovým, ale kognitivním, resp. mentálním.

Podstatou konceptuální metafory je kognitivní proces, který probíhá mezi **zdrojovou oblastí** a **cílovou oblastí** a který se nazývá **mapování**. Konceptualizace tedy spočívá v tom,

---

¹⁵ LAKOFF, JOHNSON: *Metafory, kterými žijeme*, Brno: Host, 2014, str. 15.

když jeden pojem uchopujeme jako pojem odlišný. Jako příklad lze uvést situaci, kdy abstraktum uchopujeme tak, že si ho představujeme jako konkrétní a následně o něm tak i mluvíme.

Lakoff a Johnson rozlišují tři typy konceptuálních metafor – strukturní, orientační a ontologické.

V rámci **ontologických metafor** jsou abstrakta uchopována jako konkrétní, a to zejména počítatelná.¹⁶ Je tedy využíváno zkušenosti s fyzikálními látkami a předměty. Díky tomu dokážeme nahlížet na činnosti, události a myšlenky jako na substance nebo entity. Ontologické metafory nám pomáhají racionálně se vypořádat se zkušeností. Např. na inflaci nahlížíme jako na entitu, což nám umožňuje k ní odkazovat, kvantifikovat ji atd. Metaforu INFLACE JE ENTITA můžeme vidět např. v těchto vyjádřeních: Inflace snižuje naši životní úroveň. / Bude-li inflace ještě větší, půjde o holý život. / Je třeba s inflací bojovat.¹⁷

Typem ontologické metafory je personifikace, která koresponduje s představou o tom, co je to ontologická metafora, kdy se proměňuje způsob nebo poloha existence konceptualizovaného pojmu.¹⁸

V případě **strukturní metafor** se využívá jednoho strukturovaného a jasně vymezeného pojmu, který souvisí s naší tělesnou a smyslovou zkušeností. Tento pojem je zdrojovou oblastí pro strukturování pojmu jiného. Např. metafora RACIONÁLNÍ SPOR JE VÁLKA umožňuje konceptualizovat racionální spory na základě fyzického konfliktu, který je pro naše chápání dostupnější. Naše pojetí sporu založeno na znalosti a zkušenosti fyzického boje, ačkoliv jsme nikdy ve skutečnosti nebojovali ve válce.

Těžištěm této práce je **orientační metafora**. Takto pojmenovává Lakoff a Johnson takové metafory, které mají něco společného s orientací člověka v prostoru (NAHOŘE - DOLE, VPRAVO - VLEVO) a které vycházejí z naší zkušenosti s pohybem. Na rozdíl od strukturních metafor nekonstruují jeden pojem na základě druhého, ale organizují vůči sobě navzájem celý systém pojmů.

---

¹⁶ Mít štěstí, hledat lásku, najít klid, atd.

¹⁷ LAKOFF, JOHNSON: *Metafory, kterými žijeme*, Brno: Host, 2014, str. 39 – 46.

¹⁸ VAŇKOVÁ, IRENA: *Základy kognitivní lingvistiky*, Praha 2013, str. 29

1.1.3 Orientační schéma NAHOŘE – DOLE

Podle Lakoffa a Johnsona nejsou orientační metafory nahodilé, ale jsou založeny na naší zkušenosti se světem, a to fyzické, kulturní i společenské.¹⁹ Metafora slouží jako nástroj porozumění určitému pojmu jen díky své zkušenostní bázi. Těchto zkušenostních bází, ze kterých metafory vyrůstají, je velké množství. Nejčastěji se však ustalují na společensky sdílené zkušenosti a na fyzické zkušenosti se světem.

Každá prostorově orientovaná metafora je vnitřně strukturována, proto teze **ŠŤASTNÝ JE NAHOŘE** definuje spíše koherentní systém než jistý počet nahodilých a izolovaných případů. V případě, že by systém nebyl koherentní, tak by výraz *jsem v povznesené náladě* vyjadřoval **CÍTÍM SE ŠŤASTNÝ**, ale výraz *moje nálada se zvedla* by vyjadřoval **JE MI SMUTNĚJI**.²⁰

Koherence uvnitř celkového metaforického systému je pravděpodobně jedním z důvodů, proč si jednu metaforu zvolíme a druhou nikoli. Příkladem může být pocit štěstí, který má tendenci být ve vztahu s úsměvem (fyzický stav) a se všeobecným pocitem expanze, což by mohl být základ pro metaforu **ŠŤASTNÝ JE ŠIROKÝ – SMUTNÝ JE ÚZKÝ**. V jazyce existují ojedinělé případy např. *(na)dmula se pýchou*, které na první pohled opravdu zdůrazňují jiné aspekty štěstí než výrazy typu *cítit se povzneseně*. Metafora, která se však v angloamerické (i ve slovanské) kultuře uplatňuje výrazněji je **ŠŤASTNÝ JE NAHOŘE**, proto mluvíme spíše o vrcholu extáze než o šíři extáze. Každá základní metafora je dále koherentní s metaforami dalšími. V tomto případě **DOBŘÝ JE NAHOŘE, ZDRAVÝ JE NAHOŘE**, atd.²¹

Lakoff a Johnson rozebírají několik metaforických výrazů, opatřují je poznámkami a vysvětlují, na základě jaké kulturní a fyzické zkušenosti tyto výrazy nejspíš vznikly.

Tvrdí, že **ŠŤASTNÝ JE NAHOŘE – SMUTNÝ JE DOLE**. Toto tvrzení dokládají následujícími výrazy: *dnes se mi zvedla nálada, povzneslo mě to na duchu, pozvedl jsi mně náladu, je v povznesené náladě, tvoje uznání mi jasně zvýšilo sebevědomí, cítím se skleslý, jsem načisto deprimovaný, v poslední době jsem úplně na dně, upadl jsem do deprese, a tak moje nálada pozvolna klesla*. Autoři argumentují fyzickou zkušeností člověka – skleslý postoj je

---

¹⁹LAKOFF, JOHNSON: *Metafory, kterými žijeme*, Brno: Host, 2014, str. 26.

²⁰ Tamtéž

²¹ Tamtéž, str. 31.

podle nich doprovázen smutkem a depresí a naproti tomu vztyčený postoj signalizuje citově a emočně pozitivní stav.

ZDRAVÍ A ŽIVOT JSOU NAHOŘE – NEMOC A SMRT JSOU DOLE, což dokládají výrazy: *je na vrcholu zdraví, lazar vstal z mrtvých, je ve vrcholné formě, s tím zdravím to jde nahoru dolů, upadla do nemoci, zdravotně rychle upadá, jde to s ním dolů, jeho zdraví upadá, upadl do mdlob*. Argumentují tím, že v případě vážného onemocnění jsme nuceni ležet. Pokud nás choroba porazí, zemřeme a fyzicky se ocitáme dole.

VÍCE JE podle této teorie **NAHOŘE – MÉNĚ JE DOLE**, toto tvrzení se manifestuje ve výrazech: *počet vytištěných knih každoročně stoupá, měl vysoký počet zásahů, můj plat se loni zvedl, počet kulturních akcí v tomto okrese měl loni sestupnou tendenci, jeho plat za poslední rok klesl, je pod věkovou hranicí*. Toto tvrzení vychází z naší zkušenosti se světem – ve chvíli kdy přidáváme více látky nebo fyzických objektů do nádoby, příp. na hromadu, tak se úroveň, příp. hladina zvedá nahoru.

Vyskytují se zde také argumenty pro tvrzení, že **DOBRY JE NAHOŘE – ŠPATNÝ JE DOLE**. V tomto případě hraje důležitou roli stav osobní pohody, štěstí, zdraví. Dokládají to tyto výrazy: *naše šance jsou na vzestupu, zatím jsme se dostali na nejnižší úroveň od založení podniku, vykonává vysoce kvalitní práci*.

MÍT AUTORITU/ SÍLU JE NAHOŘE – BÝT PODROBEN AUTORITĚ/ SÍLE JE DOLE, tato teze vychází z představy o tom, fyzická velikost je ve vzájemném vztahu s fyzickou silou. Navíc vítěz zápasu je typicky ve vzpřímené poloze. Toto konceptuální schéma se objevuje ve výrazech: *měla nad ním úplnou nadvládu, jsem na výši situace, převzal nejvyšší velení nad celou armádou, patřil mezi vysoké kádry, jeho moc stále rostla, co do fyzické síly mě značně převyšuje, je pod mou kontrolou, jeho moc rychle upadá, jeho moc pozvolna klesá, společensky je ve srovnání se mnou níž, na společenském žebříčku je úplně dole*.

Ze společenského základu vyrůstá teze, že **VYSOKÉ POSTAVENÍ JE NAHOŘE – NÍZKÉ POSTAVENÍ JE DOLE**. Podle autorů totiž společenský status jde ruku v ruce se společenskou mocí a mluvčí mají tendenci konceptualizovat moc jako sílu, resp. nějakou fyzickou převahu. Schéma se uplatňuje ve výrazech: *má vysoké postavení, se svými manažerskými schopnostmi půjde v našem podniku rychle nahoru, je na vrcholu své kariéry, rychle stoupá po společenském žebříčku, nemá moc schopností protlačit se nahoru, ve společenské hierarchii je úplně dole, co do společenského postavení to s ním jde značně dolů*.

Ze společenských konvencí vyrůstá také schéma **MORÁLNÍ JE NAHOŘE – AMORÁLNÍ JE DOLE**. Být morální je v knize definováno jako „konat v souladu se standardy stanovenými společností/ člověkem, aby se udržel jejich celkový dobrý stav“.²² S přihlédnutím k tvrzení, že **NAHOŘE JE DOBRÝ**, docházejí autoři k závěru, že **MORÁLNÍ JE NAHOŘE**, protože „morální činy jsou ve vzájemném vztahu se společenskou dobrou kondicí z hlediska společnosti/ člověka.“²³ Teorie je manifestována ve výrazech: *byl to vznešený člověk, uplatňuje na sebe i na druhé vysoká měřítka, je to občan vysokých morálních zásad, neštítí se používat velmi nízkých prostředků, zvykl si podvádět, tak hluboko bych neklesl, to by bylo pod mou úroveň, klesl do mravního bahna, dopustil se neuvěřitelné nízkosti*.

Každá prostorově orientovaná metafora je vnitřně strukturována, proto teze **ŠŤASTNÝ JE NAHOŘE** definuje spíše jakýsi koherentní systém než jistý počet nahodilých a izolovaných případů. V případě, že by systém nebyl koherentní, tak by výraz *jsem v povznesené náladě* vyjadřoval **CÍTÍM SE ŠŤASNÝ**, ale výraz *moje nálada se zvedla* by vyjadřoval **JE MI SMUTNĚJI**.²⁴

V některých příkladech výrazů je prostorová orientace tak podstatnou složkou celého pojmu, že si jen stěží lze představit nějakou alternativní metaforu, která by původní strukturu zastoupila. Lakoff a Johnson uvádějí příklad, který je kulturně hluboce zakořeněný – vysoké postavení. Podle nich např. u štěstí neexistuje tak pevná vazba. Kladou si otázku, zda je pojem **ŠŤĚSTÍ** nezávislý na metafoře **ŠŤĚSTÍ JE NAHOŘE**, nebo zda je orientace **ŠŤĚSTÍ NAHORU – DOLU** součástí pojmu. Docházejí k závěru, že **ŠŤĚSTÍ** je součástí pojmu v rámci kulturně zakotveného konceptuálního systému a „metafora **ŠŤASTNÝ JE NAHOŘE** umísťuje štěstí do koherentního metaforického systému a část jeho významu vychází z jeho úlohy v tomto systému.“²⁵

---

²² LAKOFF, JOHNSON: *Metafory, kterými žijeme*, Brno: Host, 2014, str. 30.

²³ Tamtéž

²⁴ Tamtéž

²⁵ Tamtéž, str. 32.

1.2 Kulturní přístup (polská škola)

Polská tradice vychází z představy, že každý jedinec je členem určitého kulturního a jazykového společenství a tento fakt se dle kulturního přístupu promítá do jazyka stejně zásadně jako naše biologická podstata.

1.2.1 Jazykový obraz světa

V návaznosti na výše popsanou tezi se začal v polské kognitivně orientované lingvistice nezávisle na americkém proudu formovat v podobné době přístup k jazyku, který je spojený se zkoumáním **jazykového obrazu světa**. Tento ústřední pojem polské kulturně-kognitivní lingvistiky označuje interpretaci světa konkrétního kulturního společenství, která je zakořeněna a uložena v jeho jazyce. Můžeme říci, že je to způsob „jak určité společenství konceptualizuje, prožívá, hodnotí a sdílí skutečnost.“²⁶ Hlavním předpokladem teorie je, že každý jazyk spolu se svou kulturní ukotveností a historickou zkušeností vytváří kolektivně sdílenou zkušenost daného kulturního společenství. Na základě této sdílené zkušenosti je následně analyzováno, jak rozumí mluvčí danému světu, jak tento svět hodnotí, jakým způsobem prožívá svou existenci ve společenství a jak své prožitky sdílí s ostatními členy společenství. V centru pozornosti takto pojímaného obrazu světa stojí průměrný mluvčí. Jak píše Vaňková: „jazykový obraz světa ve své základní poloze vychází z perspektivy „člověka z ulice“, průměrného mluvčího daného jazyka, příp. dítěte. Často bývá v rozporu s obrazem „vědeckým.“²⁷

Pojem však označuje také celý lingvistický směr, který se přibližně od 80. let minulého století utvářel ve slovanské lingvistice (zejména v Polsku a Rusku). Předchůdce tohoto směru můžeme hledat v německém filosofickém myšlení (J. G. Herder, W. Humboldt) a také v americké etnolingvistice spojené s jazykovým determinismem a relativismem, kde se uplatňuje pojem **view of the world**. Samotný pojem jazykový obraz světa byl přejat z němčiny od W. Humboldta – Sprachliches Weltbild.²⁸

---

²⁶ VAŇKOVÁ, IRENA: *Základy kognitivní lingvistiky*, Praha 2013, str. 70.

²⁷ VAŇKOVÁ, IRENA: *Nádoba plná řeči: Člověk, řeč a přirozený svět*, Praha 2007, str. 59.

²⁸ VAŇKOVÁ, IRENA: *Základy kognitivní lingvistiky*, Praha 2013, str. 70.

Vaňková ovšem upozorňuje, že jazykový obraz světa není pouze pojem, jelikož „zastupuje celý způsob zkoumání jazyka, přístup k jazyku. Na základě jazyka – to je jeho hlavní tezí – lze totiž zjišťovat, jak dané společenství konceptualizuje, prožívá, hodnotí a sdílí svět, v jakých souřadnicích mu rozumí, jaké jsou základy jeho kultury.“²⁹

Jazykový obraz světa vychází z **antropocentrismu**, tedy z předpokladu, že každý jazyk je formován tím, že jeho tvůrcem a nositelem je člověk, od kterého se jazyk odvíjí. Jádrem antropocentrismu je tzv. **bodycentrismus**, který vychází z důležitosti našich těl a z naší zkušenosti s tím, jak jsou naše těla orientována a ukotvena v prostoru. Polští lingvisté však kladou větší důraz na **etnocentrismus**. Ten vyplývá z kulturně iniciované interpretace světa, která je v jazykovém obrazu vždy obsažena. Antropocentrismus se výrazně promítá do jazyka, a to nejen v podobě frazémů. Důležitým pro frazeologii, a zvláště pro tu somatickou, která je předmětem této práce, je bodycentrismus. Naše prožívání je totiž především tělesného charakteru, z čehož vyplývá, že strukturování okolního světa je do velké míry dáno měřítkem našeho vlastního těla.

V základních pracích a myšlenkách amerických kognitivních lingvistů však pojem jazykový obraz světa nenajdeme. Jeho smysl ovšem vystihují formulace „konceptualizace světa obsažená v jazyce“.³⁰

1.2.2 Teorie pojmových profilů

Základní lidskou zkušeností se světem je orientace těla v prostoru. Pomocí částí těla se lidé seznamují se světem a uchopují, resp. konceptualizují okolní svět. Pro každý ze somatismů je však prototypická odlišná vlastnost, která vystupuje do popředí a pro konceptualizaci je velmi podstatná.

Význam se stává kognitivní strukturou, která je uložena ve vědomí mluvčích. Z této představy vyrůstá v polské kognitivní lingvistice teorie pojmových profilů, která chápe význam slova v úzkém spojení s pojmem.

Význam je v kontextu kognitivní lingvistiky pojímán poněkud odlišně na rozdíl od pojetí, jak ho chápe česká strukturně založená lexikografie. Z pohledu kognitivní lingvistiky se ukazuje, že „význam a pojem jsou dvě

---

²⁹ VAŇKOVÁ, IRENA: *Nádoba plná řeči: Člověk, řeč a přirozený svět*, Praha 2007, str. 58.

³⁰ VAŇKOVÁ, IRENA a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*, Praha: Karolinum, 2005, str. 47.

strany téhož, pouze je někdy přesnější či metodologicky výhodnější akcentovat použitím toho či onoho termínu příslušnost spíše k rovině jazyka (význam), anebo myšlení (pojem). V polské literatuře se tak mluví buď o profilech pojmu (Jerzy Barmirmiński) jindy o profilech významu.³¹ Avšak podle české lexikologické tradice je základní představou vidět pojmový obraz denotátu a význam příslušného lexému jako dvě různé entity. Není možné ztotožňovat pojem s významem, a z toho důvodu, že význam je vázán na určitý jazyk, ale u pojmu tomu tak není. Pojem je totiž kategorií myšlení, ale význam kategorií jazykovou.³²

V tomto pojetí si můžeme význam, resp. **pojem** představit jako „sít“, jejíž uzly poukazují ke klíčovým místům rozšiřování významu, k tzv. významovým extenzím.³³ Je přirozené, že určitý pojem/ význam bývá zapojován do různých situací různě a pojem, který je s tímto významem spojený, se tak ukazuje z rozdílných aspektů. S tím souvisí i různé varianty konceptualizace³⁴ a právě tyto varianty jsou označovány jako **profily**. Prostřednictvím konkrétního profilu vystupuje do popředí jeden ze sémantických rysů pojmu. Tento **sémantický rys** je součástí zkoumané struktury pojmu a ztvárňuje jeden z aspektů denotátu. Můžeme tedy říci, že pomocí profilu je utvářena struktura pojmu. Profily však nemůžou být zaměňovány s polysémií. Nejde totiž o označený dvou rozdílných skutečností a tedy o dva různé významy slova, ale o různé varianty významu, resp. jeho aspekty.

V polských studiích, které pojednávají o somatismech, se obvykle pracuje se třemi aspekty. Jedná se o profil **VZHLEDU**, tedy vnímatelných vlastností předmětu. Vedle toho jde o profil **UMÍSTĚNÍ** a v poslední řadě o profil **FUNKCE**, která je dané části těla připisována. Podle Vaňkové je však toto pojetí pro češtinu v souvislosti se somatismy nedostačující. Na rozdíl od původního pojetí je u profilu vzhledu nutné zdůraznit, že nemusí jít vždy pouze o vlastnosti, které jsou vnímatelné zrakem, což výraz vzhled naznačuje. Navrhuje proto označení **MANIFESTACE**, ze kterého je lépe patrné že se jedná o vlastnosti částí těla, jež jsou vnímatelné prostřednictvím smyslů. U profilu umístění volí označení **LOKALIZACE**, protože přesněji vystihuje, že „nejde jen o umístění na těle či v těle (např. středovost u srdce), ale často také o orientaci v prostoru (jako je např. předozadní směr či prostorová blízkost nosu).“³⁵ Profil **FUNKCE** pojímá shodně, tedy „povaha části těla umožňující, že se s ní obvykle nějak zachází,

---

³¹ ČURDOVÁ, VAŇKOVÁ: Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů, In: *Didaktické studie*, č. 1, ročník 6, Praha: Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta, 2014, str. 68.

³² Tamtéž

³³ Tamtéž

³⁴ Kognitivní uchopování věci v podobě pojmu.

³⁵ ČURDOVÁ, VAŇKOVÁ: Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů, In: *Didaktické studie*, č. 1, ročník 6, Praha: Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta, 2014, str. 72.

že člověku k něčemu souží.“³⁶ K trojici profilů připojuje profil čtvrtý, **GESTO**. Tento profil velmi úzce souvisí se slovními spojeními (nejčastěji s frazémy), které jsou v německojazyčném prostředí označovány jako **kinegramy**. Charakterizuje ho následovně: „jde stručně řečeno: a/ o verbalizaci neverbálního chování znakového charakteru, tj. o vyjádření typu *držet palce, pokrčit rameny, praštit pěstí do stolu protáhnout obličej, uklonit se*, v nichž se jedná primárně o referenci k postoji či emoci – nikoli k faktickému chování (tj. *držet palce* znamená – jakožto frazém, který verbálně popisuje fyzicky realizovanou magickou praktiku – „přát někomu úspěch“), b/ o verbalizaci fyziologicko-psychických pochodů, které metonymicky poukazují k určité emoci či stavu jako např. *má srdce až v krku, naskočila mu husí kůže, zatmělo se mu před očima, zbledl*.“³⁷ Do tohoto profilu jsou tedy zařazovány jak gesta v pravém smyslu slova (*poklepal si na čelo*), tak emocionální a fyziologické vztahy, které se buď projevují navenek (*klepla se mu kolena*), anebo se jedná pouze o vnitřní stavy (*po zádech mu přeběhl mráz*).

1.2.2.1 Profil LOKALIZACE

Ve studiích, které byly zaměřeny na konkrétní somatismy, se ukazuje, že je možné propojit teorii profilů s teorií představových schémat amerického lingvisty Johnsona, o kterých bylo pojednáno výše. S orientačním schématem **NAHOŘE – DOLE** je úzce spjat profil **LOKALIZACE**. Jak bylo popsáno výše, tento profil zohledňuje umístění celého těla v prostoru, anebo o umístění části těla. Studie, která pojednává o somatismu hlava³⁸, dokazuje jednak propojenost teorie profilů s teorií představových schémat a na druhé straně hovoří o profilování hlavy, které je spjato s jejím umístěním. Základní lidskou zkušeností se světem je, že je hlava umístěna nahoře. Pokud se nachází dole (tedy na opačné straně, než je přirozené), tak jde o nepřirozený, nekomfortní stav, který je příznakový a který je spojován s negativními konotacemi (stavět se na hlavu). Autorky studie docházejí k závěru, že konotace spojované s umístěním, resp. lokalizací hlavy hodnotově odpovídají představovému schématu **NAHOŘE**

---

³⁶ ČURDOVÁ, VAŇKOVÁ: Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů, In: *Didaktické studie*, č. 1, ročník 6, Praha: Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta, 2014, str. 73.

³⁷ Tamtéž, str. 71

³⁸ VAŇKOVÁ, VITKOVSKAYA: Hlava: profily, subprofily, konceptuální schémata (český somatismus v částečném porovnání s ruštinou) In: *Didaktické studie*, č. 1, ročník 6, Praha: Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta, 2014, str. 79.

– DOLE, tak jak o něm pojednává Johnson – NAHOŘE je POZITIVNÍ, DOLE je NEGATIVNÍ.

S profilem LOKALIZACE také souvisí to, v jaké výškové úrovni se hlava nachází. Příznakové je jak umístění hlavy o něco výš (*nosí hlavu vysoko*), tak i umístění hlavy níže (*chodit se sklopenou hlavou*). V obou případech jsou frazémy vnímány negativně.

S lokalizací hlavy NAHOŘE souvisí také její funkce. Jedná se o řídicí centrum, které je hojně konceptualizováno jako vedoucí postavení. Ovšem v tomto případě se jedná spíše o profil FUNKCE, který s orientačním schématem NAHOŘE – DOLE souvisí pouze velmi okrajově.

1.2.3 Orientační schéma NAHOŘE – DOLE

Prostorová orientace vyplývá z lidské zkušenosti se světem a také z lidské tělesnosti. Podle Krzeszowskeho je základní zkušeností člověka, že jeho tělo směřuje vzhůru. Velmi důležitou roli hraje růst lidí do výšky a způsob, jakým je lidské tělo znázorňováno v anatomických atlasech – stojící v pozoru s hlavou vzhůru. Tvrdí, že toto je s největší pravděpodobností naše elementární pozitivní zkušenost. Důležitou roli hraje také umístění úst v horní části našeho těla. Pomocí nich totiž přivádíme do těla výživu, která nás udržuje při životě.

Orientační metafory však nejsou ovlivňovány jen fyzickou zkušeností člověka, ale konstituuje je také kulturně-sociální zkušenost. Když jsme zdraví a cítíme se spokojeni, stojíme vzpřímeně s hlavou vzhůru a koutky našich úst směřují směrem nahoru. Pokud chceme neverbálně vyjádřit pozitivní postoj, případně souhlas, zvedneme palec ruky nahoru jako znamení, že je vše v pořádku.

Naopak, když se necítíme spokojeni, jsme smutní a zoufalí, tak chodíme s hlavou sklopenou. V případě nemoci uleháme do postele, přibližujeme se tak zemi, kde se odpočívá po smrti. Škodlivých látek se naše tělo zbavuje vylučováním, které opět souvisí s dolní částí těla. Pokud náš palec směřuje dolů, dáváme tím najevo, že se situace vyvíjela špatně, případně použijeme grimasu svěšených koutků.³⁹

---

³⁹ KRZESZOWSKI: *Angels and devils in the hell. Elements of axiology in semantics*. Wydawnictwo Energeia, 1997, str. 113 – 114.

Na základě těchto skutečností vzniká hypotéza, že vše, co směřuje **NAHORU je POZITIVNÍ** a naopak, vše směřující **DOLŮ je NEGATIVNÍ**. Tato hypotéza bude ověřována níže.

2 Frazeologie

Frazeologické jednotky patří k velmi starobylé vrstvě jazyka. Vznikly na základě kondenzované zkušenosti lidí, jako výsledek dlouhodobého pozorování a přežívají hlavně díky lidové tradici. Díky tomu, že frazeologie odráží nápaditost a vynalézavost daného jazykového společenství a prozrazuje nám velmi mnoho o duševním životě etnika, o jeho morálních hodnotách, o pohledu na svět a o jeho celkové životní filosofii, ukazuje se nám skrze ni, jak dané společenství vidí a hodnotí svět kolem sebe, resp. to, jak věci hierarchizuje a hodnotí, na jakém základě ho kategorizuje.

Lidský vztah ke světu zohledňují ve svých teoriích kulturní lingvisté, kteří se snaží hledat nástroje pro analýzu jazyka a také pro jeho interpretaci, a to nejen ve smyslu komunikačním, kognitivním, ale především ve smyslu kulturním. Zajímají se o jazykový obraz světa (viz kapitola 1. 2.) tedy o interpretaci světa, která je obsažena v určitém jazyce – ve významové struktuře lexika, ve frazeologii, atd. **Frazeologie** tak, jak je chápána v pracích Mrhačové, je téměř přesnou interpretací jazykového obrazu světa: „frazeologie, v níž se odráží zemitost a obrazivá síla národa, jeho myšlenková a jazyková vynalézavost, nápaditost a pohotovost, národní kolorit, ale i generacemi nastřádaná a předávaná zobecněná zkušenost je vzácné dědictví našich předků, patří k nejzajímavějším oblastem vědy o jazyce a tvoří významnou součást každého národního jazykového bohatství. Nejrůznější ustálená přirovnání, rčení, ustálené charakteristiky, průpovídky, pořekadla a přísloví, to všechno vypovídá velmi mnoho o duševním životě určitého etnika (...), o názorech na svět.“⁴⁰

Frazeologické jednotky se vyskytují v mluvené každodenní komunikaci a jejich původ mnohdy sahá přes spoustu generací zpět. Na jedné straně tedy frazeologie odráží aktuální mluvený jazyk a na straně druhé generacemi prověřenou zkušenost se světem a s životem v kulturním společenství. Proto považuji frazeologii v předkládané práci za vhodný jazykový materiál, na jehož základech je možné činit závěry o jazykovém obrazu světa našeho společenství.

„Systém frazeologických jednotek, z nichž je klasická frazeologie, tj. frazeologie v oblasti spojitelnosti slov, utkána, má různou šíři, strukturu, ale i funkci podle toho, jaké útvary sem

---

⁴⁰Mrhačová, Ponczivá: *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice: Česko-polský a polsko-český slovník*, Ostrava 2003, str. 9.

řadíme.⁴¹ Tematický frazeologický slovník, ze kterého byly frazémy pro účely této práce excerpovány, sem řadí „všechny víceslovné úvary, jimž je společná ustálenost (formální i obsahová), závaznost a obraznost, tj. celou škálu víceslovných pojmenování od takových součástí textu, jakými jsou lexikalizovaná přirovnání a rčení různého typu a charakteru (lidová knižní, literární včetně biblismů) sloužící jako „stavební“ materiál textu, až po samostatné mikrotexy, jakými jsou lexikalizované charakteristiky (nadávky, lichotky), pořekadla (včetně lidových pranostik) a přísloví, tedy jednotky paremiologické.“⁴²

Na frazeologickou jednotku v kontextu této práce pohlížím v souladu s Tematickým frazeologickým slovníkem. Frazém jakožto specifická lexikální jednotka je zde chápán jako „formálně i obsahově ustálené, závazné, obrazné spojení slov (od spojení dvojčlenných až po mikrotexy) znakové povahy, mající složku sémanticko-funkční (idiomatickou) a výrazovou (v textu vystupuje jako frazém).“⁴³ Mrhačová v úvodu upozorňuje, že „tato hotová specifická jazyková pojmenování nominální i verbální povahy se vykytují zejména v mluvené řeči.“ Podle ní je pro tyto útvary vedle ustálenosti, závaznosti a obraznosti/alegoričnosti příznačná také emocionalita, expresivnost a posun lexikálního významu, což poukazuje na skutečnost, že jejich celkový význam nebývá totožný s významy jednotlivých komponentů, ale vzniká tak nový znak, nová zakódovaná kvalita. Mrhačová uvádí tyto příklady: *mít nervy v kýblu*, *pomazaná hlava*, *nosit kůži na trh*, *šlapat si na jazyk* atd.

Jelikož v českém kontextu nebylo věnováno příliš pozornosti tematickému rozřazení frazeologických jednotek, rozhodla se Mrhačová sestavit tematický frazeologický slovník *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. Podle Mrhačové jsou názvy částí lidského těla (somatismy) a vedle toho názvy zvířat (zooapelativa) velmi frekventovaným a výrazným zdrojem pro frazeologii. V kontextu kognitivní lingvistiky je úvaha o vysoké četnosti frazémů, ve kterých figurují somatismy naprosto logická. Jak bylo popsáno detailně výše – základní zkušenost člověka je tělesná orientace a pohyb v prostoru, proto je přirozené, že k částem těla často přirovnáváme okolní jevy a předměty. Toto potvrzují také Lakokoff a Johnson, kteří hovoří o významu lidského pojmového systému „pojmy nám strukturují všechno, co vnímáme, jak se pohybujeme ve světě a jaké vztahy si vytváříme k ostatním lidem (...) Svůj pojmový systém si však sami normálně neuvědomujeme. Ve většině drobných každodenních

---

⁴¹ MRHČOVÁ, EVA: *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník II*, Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta, 2000, str. 3.

⁴² Tamtéž

⁴³ Tamtéž

věcí prostě myslíme a jednáme do značné míry automaticky podle jistých postupů. To, jaké tyto postupy jsou, není však v žádném případě nic zřejmého ani jednoduchého. Jedním ze způsobů, jak to zjistit je pozorovat jazyk. Jelikož komunikace je založena na stejném pojmovém systému, který používáme při myšlení a činnostech, stává se jazyk důležitým zdrojem poznatků o tom, jak takový systém vypadá.“⁴⁴ Pojmy, o kterých Lakoff a Johnson píší, je možné najít také v okruhu frazeologie. Frazeologické jednotky jsou totiž v mnoha případech prostředkem porozumění a interpretace, pomáhají nám zpracovávat informace, mohou být prostředkem vyjadřovacího stylu (*měl na hlavě vrabčí hnízdo, atd.*), slouží jako měřítko a určování míry (*být v tom až po uši, od hlavy až k patě, atd.*).

Velmi často jsou frazeologické jednotky v běžné komunikaci používány automaticky, nevědomky, aniž bychom přemýšleli nad tím, zda bychom byli schopni daný výraz vyjádřit např. opisem.

Cílem tematického frazeologického slovníku je: „registrovat, rámcově popsat, a tím fixovat, tezaurovat české frazeologické jednotky, které vznikly na bázi názvů lidského těla a jsou funkční ve 2. polovině 20. století.“⁴⁵ Frazeologické jednotky pro tematický slovník byly získány excerpcí ze Slovníku spisovného jazyka českého, speciálních lexikografických prací, publicistických textů, beletrie a záznamů mluveného jazyka. Životnost jednotek byla ověřována metodou dotazníku.⁴⁶ Během výzkumu se ukázalo, že spolu se společenskými změnami (dle Mrhačové kvůli odklonu od venkovského života a přiklonění k městskému životu) v mluvené řeči výrazně ubývá „krásných a často velmi nápaditých a trefných rčení, zejména pořekadel a přísloví.“⁴⁷ Celou řadu frazeologických jednotek, kterou dosud používají rodiče a prarodiče, nejmladší generace nezná, nebo je nedokáže interpretovat, případně je interpretuje neadekvátně.

Na základě excerpcí z výše uvedených zdrojů byl sestaven soubor, který obsahuje 166 názvů lidského těla a tyto somatismy vystupují jako slova bázová. Bázovými slovy frazeologických jednotek se stávají běžná apelativa (hlava, noha, oko,...), která tvoří největší část slovníku, vedle toho fungují jako slova bázová deminutiva od některých apelativ (hlavička, jazýček, ouško, prstíček,...), případně některé jejich synonymické náhrady ze světa zvířat (drápy, hnáty, sosák,...), ze světa věcí (ciferník, trumpeta,...) anebo speciálně vytvořené a vyskytující se jen ve frazeologických jednotkách (chlebárna,...)

---

⁴⁴ LAKOFF, JOHNSON: *Metafory, kterými žijeme*, Brno: Host, 2014, str. 15 – 16.

⁴⁵ MRHČOVÁ, EVA: *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník II*, Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta, 2000, str. 4.

⁴⁶ Dotazníku se zúčastnilo 140 generačně odlišných respondentů z Moravy a Slezska

Starší generace (do 60 let) - 30 respondentů, z nich přibližně 50% vysokoškolsky vzdělaných

Střední generace (do 40 let) – 40 respondentů, z nich přibližně 50% vysokoškolsky vzdělaných

Mladá generace (do 25 let) – 70 respondentů, 100% studenti vysoké školy

⁴⁷ MRHČOVÁ, EVA: *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník II*, Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta, 2000, str. 5.

2.1 Somatické frazémy

NESČ definuje somatický frazém zpravidla jako frazém kolokační, který obsahuje alespoň jedno autosémantikum – substantivum označující část lidského těla (srov. *vzít si něco do hlavy, pustit něco z ruky, nespustit někoho z očí*). U takových frazémů se výrazně projevuje **antropomorfický princip jazyka**, srov. *vzít si něco do hlavy, být někomu v patách* apod. Podle NESČ je nejčastějším komponentem ruka, která se objevuje ve více než dvou stovkách frazémů (a dále *oko, hlava, huba, noha* aj.)

Řada somatických frazémů se užívá také k označení **gesta**, srov. *mávnout nad něčím rukou*, ty pak mají i dvojí denotát a dva odlišné významy („vlastní gesto“ vs. „nedbání, nezájem“).⁴⁸

---

⁴⁸ František Čermák: SOMATICKÝ FRAZÉM. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny, 2017.

3 Excerpce frazeologických jednotek z tematického frazeologického slovníku a práce s nimi

Somatismy pro praktickou část této práce byly vybrány z prvního vydání tematického frazeologického slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*, který vyšel v roce 2000 na Filozofické fakultě Ostravské univerzity.

3.1 Metoda excerptce

Veronika Vodrážková se ve své studii *Schéma CESTA v české somatické frazeologii* odkazuje na Raymonda W. Gibbse, který v článku *Proč by se kognitivní lingvisté měli zabývat empirickými metodami*, upozorňuje na fakt, že „kognitivně orientované výzkumy jsou často založeny na introspekci a individuální intuici badatele.“⁴⁹ Záměrem Gibbse je apelovat na kognitivní lingvisty, aby pracovali na metodologii oboru, čímž by mohla být omezena subjektivita výzkumů a zejména aby „užívané metody byly reliabilní a replikovatelné.“⁵⁰ Podle Vodrážkové je také v českém prostředí kognitivně zaměřené lingvistiky už delší dobu pocíťována potřeba „jednotné a přesnější metodologie (...), to nejen (a) na rovině jazykové, tedy v procesu identifikace metaforických vyjádření, ale také (b) na rovině mentální, pojmové, tj. v procesu stanovování dané konceptuální metafory, její cílové a zdrojové oblasti (resp. uplatněného představového schématu). Jednotnost a přesnost je žádoucí také (c) v oblasti metajazykové – v pojmenování konkrétní konceptuální metafory apod.“⁵¹ Ovšem ani u jedné ze tří výše popsaných oblastí by podle Vodrážkové nebyla možná násilná unifikace, protože už sám zkoumaný jazykový materiál sebou často přináší různá specifika.“⁵² Vodrážková dále tvrdí, že je důležité snažit se o „desubjektivizaci výzkumu.“⁵³

---

⁴⁹ VODRÁŽKOVÁ, VERONIKA: Schéma cesta v české somatické frazeologii. In: *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*, Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2017, str. 19.

⁵⁰ Tamtéž

⁵¹ Tamtéž

⁵² VODRÁŽKOVÁ, VERONIKA: Schéma cesta v české somatické frazeologii. In: *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*, Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2017, str. 19.

⁵³ Tamtéž

Během excerpce jazykového materiálu jsem se já sama mnohokrát ocitla v situaci, kdy jsem váhala, zda daná frazeologická jednotka splňuje potřebná kritéria pro tento výzkum. Bylo proto nezbytně nutné stanovit jasná kritéria, na základě kterých budou frazémy do práce zařazeny. Frazeologická jednotka musí obsahovat název části těla/ celé tělo. Část těla/ celé tělo se pak objevuje v nějaké z těchto situací/ chová jedním z těchto způsobů:

1. Část těla **směřující/ pohybující se** ve směru NAHORU – DOLŮ, celé tělo směřující/ pohybující se ve směru NAHORU – DOLŮ
2. Část těla/ celé tělo **v pozici** NAHOŘE – DOLE
3. **Sloveso, které vyjadřuje pohyb** NAHORU – DOLŮ (předpony vy-, vs-, s- atd.)
klesnout, padnout, postavit se
4. Část těla je **v jiné pozici (o něco výš/ o něco níž), než je jeho typické umístění**, resp. jeho **lokalizace** (viz kapitola 1.2.1.1)

3.2 Práce s excerpovaným materiálem

Z excerpovaných výrazů byly vyřazeny ty frazémy, které sice obsahovaly název části těla a zároveň pohyb směrem NAHORU – DOLŮ, resp. pozici NAHOŘE – DOLE, ale pohyb, resp. v dané pozici nebyl obsažený somatismus ani celé tělo, nýbrž šlo o pohyb předmětu. Šlo o tyto frazémy: *položít někomu něco k nohám, sypat si popel na hlavu, svalit někomu něco na bedra, spadly mu klapky z očí, kámen mi spadl ze srdce*. Vedle toho byly vyřazeny také frazémy, které jsou neutrální, tedy nevyjadřují žádnou emoci/ pocit: *posadit se na něčí klín, natahovat krk jako husa/ žirafa, složit ruce do klína, zvednout k někomu oči*.

Na základě výše uvedených kritérií byly do práce zařazeny následující frazeologické jednotky. Tučně jsou vyznačeny frazeologické jednotky, se kterými dále pracuji. Kurzivou v závorce uvádím shodně se slovníkem jejich možné varianty. Každá z frazeologických jednotek musí obsahovat somatismus, značím I, a také schéma NAHORU – DOLŮ/ NAHOŘE – DOLE, tj. sloveso pohybu, které toto schéma nese, anebo předložku, která implikuje „posun“ somatismu z jeho obvyklé polohy jinam, případně výraz, který přímo odkazuje ke schématu, tj. vzhůru, atd. Tyto komponenty značím II, v případě slovesa cituji ze SSČ jeho význam, ze kterého je zřetelné, zda obsahuje mnou sledované schéma. Komponenty, které nejsou částmi těla ani v sobě nenesou orientační schéma NAHOŘE – DOLE/ NAHORU – DOLŮ, značím v rozboru (0).

Do výzkumu řadím na základě výše uvedených kritérií následující frazémy:

1. ***Klesnout na kolena*** (*být na kolenou*)

klesnout (II) – „pohybovat se, vést směrem dolů, pomalu padat“

na (0)

kolena (I) – somatismus

2. ***Skončit s bradou vzhůru*** (*být/ ležet s bradou vzhůru*)

skončit (0)

s (0)

brada (I) – somatismus

vzhůru (II) – směr nahoru

3. ***Hlavu vzhůru!***

hlava (I) – somatismus

vzhůru (II) - směr nahoru

4. ***Vlasy mu vstávají na hlavě*** (*chlupy se mu ježí na těle, vlasy se mu ježí na těle*)

vlasy (I) – v souladu s Mrhačovou chápou vlasy jako periferní část těla

mu (0)

vstávají (II) – „zvednout se, postavit se na nohy“

na (0)

hlavě (0)

5. ***Chodit s nosem vzhůru*** (*nosit nos vysoko, mít nos nahoru/vysoko/ vzhůru*)

chodit (0)

s (0)

nosem (I) – somatismus

vzhůru (II) – směr nahoru

6. ***Nosit hlavu vzhůru*** (*nosit hlavu vysoko, nosit hlavu jako jelen*)

nosit (0)

hlavu (I) – somatismus

vzhůru (II) – směr nahoru

7. **Chodit se svěřeným nosem**

chodit (0)

se (0)

svěřeným (II) – směr dolů

nosem (I) – somatismus

8. **Jít do kolen**

jít (II) – „konat pohyb za určitým účelem“⁵⁴

do (0)

kolen (I) – somatismus

9. **Srazit někoho na kolena**

srazit (II) – „prudkým pohybem, ranou dostat z vyšší polohy do nižší“

někoho (0)

na (0)

kolena – somatismus

10. **Klesl v mých očích**

klesl (II) – „pohybovat se, vést směrem dolů, pomalu padat“

v (0)

mých (0)

očích (0) – somatismus

11. **Klopit oči k zemi**

klopit (II) – „obracet dolů“

oči (I) – somatismus

---

⁵⁴ Samotná sémantika slova nevykazuje pohyb, který by směřoval dolů. Ovšem v sémantice lexému *jít* nalézáme pohyb z místa A do místa B. Pokud však vezmu navíc v úvahu, že je pro frazémy typický posun lexikálního významu jednotlivých komponentů, docházím k závěru, že *jít do kolen* = pohyb ze vzpřímeného postoje směrem dolů.

k(0)

zemi (0)

12. ***Svěsit hlavu***

svěsit (II) – „způsobit, že něco visí volně dolů, nechat klesnout“

hlavu (I) – somatismus

13. ***Krev mu vzkypěla v žilách***

krev (I) – v návaznosti na Tematický slovník chápu krev jako somatismus

mu (0)

vzkypěla (II) – směr nahoru, tekutina v nádobě je zahřívána a obsah nádoby

vystupuje výš, než když nebyla zahřívána

„varem pění a nabývají na objemu, vřít“

v(0)

žilách (0)

14. ***Mít oči navrch hlavy***

mít (0)

oči (I) - somatismus

navrch (II) – směr nahoru

hlavy (0)

15. ***Mít žaludek v hrdle***

mít (II) – s přihlédnutím k sémantice celého frazému je patrné, že aby se žaludek

dostal do krku, musí vykonat pohyb směrem nahoru

žaludek (I) – somatismus

až (0)

v (0)

hrdle (I) – somatismus

16. ***Nabít si čumák (nabít si / kokos/ kebuli/ kouli)***

nabít (0) – může jít o pohyb dolů stejně tak jako o pohyb dopředu

si (0)

čumák (II) – somatismus

17. ***Někomu spadla čelist***

někomu (0)

spadla (I) – „dostat se shora dolů (nezamýšleným) pohybem způsobeným vlastní vahou.“

čelist (II) – somatismus

18. ***Ohnout před někým hřbet*** (*neohnout před někým hřbet/ neohýbat se před někým*)

Ohnout (I) – trup vykonává pohyb, který směřuje k zemi. Vedle toho vykonává pohyb směřující dopředu

„stočit do oblouku, přen. expr. ponížít se“

před (0)

někým (0)

hřbet (II) – somatismus

19. ***Věšet bradu***

Věšet (I) – z přirozené zkušenosti se světem víme, že jde o pohyb, kdy hlava ze vzpřímené polohy změní pozici směrem dolů

„klonit, svěšovat“

brada - (II) – somatismus

20. ***Padnout na nos***

padnout (II) – „klesat k zemi, dostávat se níž, klesat“

na (0)

nos (I) – somatismus

21. ***Nést něco na svých bedrech***

nést (0) – „držet něco a pohybovat se s tím, přicházet s něčím někam, podpírat, držet na povrchu, poskytovat užitek, zisk (stromy nesou ovoce)“

něco (0)

na (0)

svých (0)

bedrech (II) – somatismus

- Explicitně neobsahuje schéma NAHORU – DOLŮ, ale ze zkušenosti se světem víme, že pokud člověk něco nese na bedrech, ze vzpřímené polohy se jeho trup dostane do mírného předklonu. Kromě pohybu dolu jde i o pohyb dopředu.

22. **Obracet oči k nebi**

obracet (0) – „dát spodní, opačnou stranou navrch, otočit/ dát němu opačný směr/ změnit polohu na opačnou stranu“

oči (II) – somatismus

k (I)

nebi (I) – spojení k zemi zastupuje pohyb očí z přirozené úrovně směrem nahoru

23. **Ohrnout nad někým rty (ohrnout pusu/ nos)**

ohrnout (II) – „přehrnout okraje něčeho/ exp. zatvářít se pohrdavě“

nad (0)

někým (0)

rty (II) – somatismus

24. **Padnout na hubu (padnout na nos)**

padnout (I) – „klesat k zemi, dostávat se níž, klesat“

na (0)

hubu/ nos (II) – somatismus

25. **Vrhnout se někomu k nohám**

vrhnout se (II) – „skokem, prudkým pohybem se dostávat“

někomu (0)

k (0)

nohám (I) – somatismus

26. **Sednout na zadek (padnout na zadek)**

sednout (I) – „spočívat někde spodní částí trupu“

na (0)

zadek (II) – somatismus

27. **Plazit se před někým po břiše**

plazit se (I) – jde hlavně o pohyb dopředu, resp. o pohyb po trajektorii, který je však vykonáván ve chvíli, kdy je tělo v pozici DOLE

„lézt po zemi a pohybovat se pomalými pohyby těla/ táhnout se při zemi“

před (0)

někým (0)

po (0)

břiše (II) – somatismus

28. **Podlamují se mu kolena**

podlamují – „ztratit pevnost, poklesnout“

se (0)

mu (0)

kolena (II) - somatismus

29. **Poklesla mu brada**

poklesla (I) – „trochu klesnout/ tát se nižším, hlubším/ snížit se“

mu (0)

brada (II) - somatismus

30. **Položit někoho na lopatky**

položít (I) – uvést někoho do polohy, kdy budou jeho lopatky směřovat DOLŮ – „umístit tak, aby leželo“

ležet= „zaujmout vodorovnou polohu/ spát, odpočívat/ stonat/ být pohřeb“

někoho (0)

na (0)

lopatky (II) – somatismus

31. **Postavit se kvůli něčemu na hlavu**

postavit se (I) – tělo se dostane do vzpřímené polohy a bude směřovat nahoru, resp. ve spojení s tímto konkrétním somatismem dolů

„dát, umístit/ vztyčit, vzpřímit“

kvůli (0)

něčemu (0)

na (0)

hlavu (I) – somatismus

32. ***Sklánět před někým hlavu/ šiji***

sklánět (I) – „sehnout, nahnout“

před (0)

někým (0)

hlavu (II) – somatismus

33. ***Spadly mu mandle***

spadly (II) – „dostat se shora dolů (nezamýšleným) pohybem způsobeným vlastní váhou.“

mu (0)

mandle (I) – somatismus

34. ***Spadnout do něčeho až po krk***

spadnout (II) – „dostat se shora dolů (nezamýšleným) pohybem způsobeným vlastní váhou.“

do (0)

něčeho (0)

až (0)

po (0)

krk (I) - somatismus

35. ***Srdce mu poskočilo/ skáče***

srdce (I) – somatismus

mu (0)

poskočilo/ skáče (II) – může jít o pohyb NAHORU - DOLU stejně tak DOPŘEDU – DOZADU, VPRAVO – VLEVO – „uvést své tělo do pohybu odrazem nohy/ takto se přenést na jiné místo/ prudkým pohybem se dostat, vrhnout se“

36. ***Šplhat/ vyšplhat po cizích zádech***

vyšplhat (II) – „lézt vzhůru po něčem svislém za pomoci rukou a nohou, stoupat, lézt vzhůru, podlézavě jednat s úmyslem zavděčit se“

po (0)

cizích (0)

zádech (I) – somatismus

37. ***To mi zvedlo mandle***

to (0)

mi (0)

zvedlo (II) – „dát do vzpřímené nebo vyšší polohy“

mandle (I) – somatismus

38. ***Zvedá se mu žaludek***

zvedá se (II) – „dát do vzpřímené nebo vyšší polohy“

mu (0)

žaludek (I) – somatismus

39. ***Zvedat čelo/ hlavu***

zvedat (II) – „dát do vzpřímené nebo vyšší polohy“

čelo/ hlavu (I) – somatismus

40. ***Zvednout někomu mandle/ pajšl***

zvednout (II) – „dát do vzpřímené nebo vyšší polohy“

někomu (0)

mandle (I) – somatismus

41. ***Zvednout/ vytáhnout obočí***

zvednout (II) – „dát do vzpřímené nebo vyšší polohy“

obočí (I) – somatismus

42. ***Postavit někoho na nohy (pomoci někomu na nohy)***

postavit (II) – „dát, umístit/ vztyčit, vzpřímit“

někoho (0)

na (0)

nohy (I) – somatismus

43. ***Cítit srdce až v krku***

cítit (0)

srdce (II) – somatismus

až (0)

v (I)

krku (I) - změna polohy srdce, posune se o něco výš, než je jeho přirozené místo v těle

3.2.1 Frazeologické jednotky s pozitivní – negativní – nejednoznačnou konotací

Frazémy jsem kategorizovala do tabulek dle toho, jakou konotaci nesou. Tabulka č. 1 zachycuje negativní konotace, tabulka č. 2 pozitivní konotace a v tabulce č. 3 jsou zaznamenány frazémy, u kterých nelze jednoznačně rozhodnout. V každé z tabulek zaznamenávám v prvním sloupci danou frazeologickou jednotku, která je analyzována. Ve druhém sloupci je zaznamenán somatismus, který daný frazém nese. Ve třetím sloupci je anotováno, zda se jedná o pohyb NAHORU – DOLŮ, resp. o pozici NAHOŘE – DOLE. Ve čtvrtém sloupci je zaznamenáno sloveso, které se v dané frazeologické jednotce vyskytuje.

3.2.1.1 Frazeologické jednotky s negativní konotací

TABULKA Č. 1

FRAZÉM	SOM.	NAHORU – DOLŮ NAHOŘE – DOLE	SLOVESO
<i>Klesl v mých očích</i>	OČI	↓	KLESNOUT
<i>Klesnout na kolena</i>	KOLENA	↓	KLESNOUT
<i>Padnout na hubu</i>	HUBA	↓	PADNOUT
<i>Padnout na nos</i>	NOS	↓	PADNOUT
<i>Plazit se před někým po břicho</i>	BŘICHO	↓	PLAZT SE
<i>Položit někoho na lopatky</i>	LOPATKY	↓	POLOŽIT
<i>Srazit někoho na kolena</i>	KOLENO	↓	SRAZIT
<i>Chodit s nosem vzhůru</i>	NOS	↑	CHODIT
<i>Chodit se svěšeným nosem</i>	NOS	↓	CHODIT
<i>Klopit oči k zemi</i>	OČI	↓	KLOPIT
<i>Krev mu vzkypěla v žilách</i>	KREV	↑	VZKYPĚT
<i>Nabít si čumák</i>	ČUMÁK	↓	NABÍT
<i>Někomu spadla čelist</i>	ČELIST	↓	SPADNOUT
<i>Ohnout před někým hřbet</i>	HŘBET	↑	OHRNOUT
<i>Nosit hlavu vzhůru</i>	HLAVA	↑	NOSIT
<i>Ohrnout nad něčím rty</i>	RTY	↓	OHRNOUT
<i>Skončit s bradou vzhůru</i>	BRADA	↑	SKONČIT
<i>To mi zvedlo mandle</i>	MANDLE	↑	ZVEDNOUT
<i>Věšet bradu</i>	BRADA	↓	VĚŠET
<i>Zvedá se mu žaludek</i>	ŽALUDEK	↑	ZVEDAT
<i>Svěsit hlavu</i>	HLAVA	↓	SVĚSIT
<i>Zvednout někomu mandle/ pajšl</i>	MANDLE	↑	ZVEDNOUT

V tabulce s negativními konotacemi bylo zaznamenáno celkem 22 frazeologických jednotek, což je 51 % z celkového počtu analyzovaných frazémů. Ve 14 případech se v nich

uplatňuje pozice somatismu/ těla DOLE, resp. směřování somatismu/ těla DOLŮ. Nelze tedy tvrdit, že zcela platí tvrzení, které vychází z americké a polské větve kognitivní, resp. kulturní lingvistiky, tj. DOLE je NEGATIVNÍ. Na základě výzkumu se totiž ukázalo, že dané tvrzení splňuje pouze 64% z frazeologických jednotek, ve kterých se uplatňuje směřování DOLŮ/ pozice DOLE.

Nejfrekventovanějším somatismem, který se ve frazeologických jednotkách s negativními konotacemi objevuje, je NOS objevující se ve 3 frazémeh. Dalšími v pořadí jsou OČI, KOLENO a HLAVA se dvěma výskyty. Další somatismy jsou dosti nahodilé, např. MANDLE, ŽALUDEK, BŘICHO, KREV, a části hlavy, resp. její synonyma, tj. ČUMÁK, RTY, HUBA, BRADA. Pokud bychom hlavu se dvěma výskyty a její část, tj. ČUMÁK, ČELIST, RTY, BRADA, HUBA brali jako celek označovaný HLAVA, byla nejfrekventovanějším somatismem. Celkem by figurovala v 8 frazémeh s negativními konotacemi, což je 36 %. Tento závěr je velmi překvapivý, protože hlava bývá typicky pojímána jako somatismus směřující NAHORU. V tomto případě se ukazuje, že se pojí spíše s opačným směrem schématu. Tento fakt pravděpodobně vychází z představy o hlavě jakožto nejdůležitější části těla. Možná proto je často exponována ve frazémeh s negativními konotacemi. Tím, že je HLAVA (tedy nejdůležitější a nejdominantnější část těla) „v ohrožení“, příp. je v opačné pozici (směřuje DOLŮ), než je pro ní přirozené, je podtržen negativní aspekt frazému.

Frazémy je možné dělit dále na centrální a periferní, tedy na ty, které jsou prototypově negativní a splňují více kritérií a na ty, které sice jsou negativní, ale např. se kombinují ještě s dalšími schématy, nebo v sémantice slovesa nemají zakódováno schéma NAHORU – DOLŮ/ NAHOŘE - DOLE.

Jako typické frazémy chápou ty, které splňují současně následující kritéria:

1. somatismus/ celé tělo směřuje NAHORU – DOLŮ, resp. je v pozici NAHOŘE – DOLE
2. obsahují sloveso pohybu, které v sobě nese orientační schéma NAHOŘE – DOLE.

Frazémy jsou analyzovány v tabulce 1.1, která v prvním sloupci zaznamenává analyzovaný frazém, ve druhém sloupci je zaznamenán somatismus, ve třetím sloupci je reflektováno sloveso dané frazeologické jednotky a v posledním sloupci je zohledněn směr, jakým se somatismus pohybuje, resp. v jaké je pozici.

Tabulka 1.1

FRAZÉM	SOMATISMUS	SLOVESO	SMĚR
<i>Klesl v mých očích</i>	OČI	KLESNOUT - „pohybovat se, vést směrem dolů, pomalu padat“	↓
<i>Klesnout na kolena</i>	KOLENA	KLESNOUT - „pohybovat se, vést směrem dolů, pomalu padat“	↓
<i>Padnout na hubu</i>	HUB	PADNOUT - „klesat k zemi, dostávat se níž, klesat“	↓
<i>Padnout na nos</i>	NOS	PADNOUT - „klesat k zemi, dostávat se níž, klesat“	↓
<i>Položit někoho na lopatky</i>	LOPATKY	POLOŽIT – „umístit tak, aby leželo“, <u>LEŽET</u> = „zaujmout vodorovnou polohu/ spát, odpočívat/ stonat/ být pohřeb“	↓
<i>Srazit někoho na kolena</i>	KOLENO	SRAZIT - „prudkým pohybem, ranou dostat z vyšší polohy do nižší“	↓
<i>Klopit oči k zemi</i>	OČI	KLOPIT – „obracet dolů“	↓
<i>Někomu spadla čelist</i>	ČELIST	SPADNOUT - „dostat se shora dolů (nezamýšleným) pohybem způsobeným vlastní vahou.“	↓
<i>To mi zvedlo mandle</i>	MANDLE	ZVEDNOUT - „dát do vzpřímené nebo vyšší polohy“	↑
<i>Svěsit hlavu</i>	HLAVA	SVĚSIT - „způsobit, že něco visí volně dolů, nechat klesnout“	↓
<i>Zvedá se mu žaludek</i>	ŽALUDEK	ZVEDAT SE - „dát do vzpřímené nebo vyšší polohy“	↑
<i>Zvednout někomu mandle</i>	MANDLE	ZVEDNOUT - „dát do vzpřímené nebo vyšší polohy“	↑

Do tabulky bylo zařazeno 12 frazémů, 75 % z nich splňuje představu o tom, že DOLŮ/DOLE je NEGATIVNÍ.

V tabulce č. 1.2 jsou zaznamenány periferní příklady frazémů s negativními konotacemi. Jsou v ní zaznamenány stejné údaje jako v tabulce 1.1, přidán je pátý sloupec, kde se nachází stručný komentář, který vysvětluje, proč jsou frazémy chápány jako ty, které obsahují schéma NAHOŘE – DOLE/ NAHORU – DOLŮ a zároveň je v něm objasněno, z jakého důvodu jsou problematické.

TABULKA 1.2

FRAZÉM	SOM.	SLOVESO	SMĚR	KOMENTÁŘ
Plazit se před někým po bříše	BŘICHO	PLAZIT SE - „Lézt po zemi a pohybovat se pomalými pohyby těla/ táhnout se při zemi“	↓ →	neobsahuje sloveso pohybu, které by ve své sémantice mělo pohyb NAHORU – DOLŮ. Plazit se nese spíše schéma DOPŘEDU – DOZADU, které je ovšem realizováno v pozici celého těla DOLE.
Chodit s nosem vzhůru	NOS	CHODIT	↑	neobsahuje sloveso pohybu, které by ve své sémantice mělo pohyb NAHORU – DOLŮ, avšak somatismus zde směřuje nahoru
Chodit se svěřeným nosem	NOS	CHODIT	↓	neobsahuje sloveso pohybu, které by ve své sémantice mělo pohyb NAHORU – DOLŮ, avšak somatismus zde směřuje dolů
Krev mu vzkypěla v žilách	KREV	VZKYPĚT - „varem pěníť a nabývat na objemu, vřít“	↑	nejde přímo o pohyb krve NAHORU – DOLŮ, spíše představa „rozlití“/ „naplnění“ žil krví. Prototypické pro tento frazém je schéma NÁDOBA, avšak sloveso s předponou vz- nese pohyb NAHORU
Nabít si čumák	ČUMÁK	NABÍT	↓	neobsahuje sloveso pohybu, které by ve své sémantice mělo pohyb NAHORU – DOLŮ, však v přeneseném významu znamená „spadnout“
Ohnout před někým hřbet	HŘBET	OHNOUT – „stočit do oblouku, přen. expr. ponížít se“	↓ → ←	neobsahuje sloveso pohybu, které by ve své sémantice mělo pohyb NAHORU – DOLŮ. Spíše se jedná o schéma DOPŘEDU – DOZADU, avšak ve chvíli, kdy je vykonán pohyb trupu dopředu, tělo se zároveň dostane do nižší pozice, než je obvyklé
Nosit hlavu vzhůru	HLAVA	NOSIT	↑	neobsahuje sloveso pohybu, které by ve své sémantice mělo pohyb NAHORU – DOLŮ, avšak spojení lexémů HLAVA a VZHŮRU splňují kritéria
Skončit s bradou vzhůru	BRADA	SKONČIT	↑	neobsahuje sloveso pohybu, které by ve své sémantice mělo pohyb NAHORU – DOLŮ, avšak spojení lexémů BRADA a VZHŮRU splňují kritéria
Věšet hlavu	HLAVA	VĚŠET - „klonit, svěřovat“	↓	Neobsahuje sloveso pohybu, které by ve své sémantice mělo pohyb NAHORU – DOLŮ, avšak v přeneseném smyslu jde o pohyb brady směrem DOLŮ

Tabulka obsahuje 9 frazeologických jednotek, 4 z nich nesou schéma NAHORU/NAHOŘE, tj. 44 % a 5 z nich schéma DOLE/DOLŮ, což je 56 %. Z procentuálních výsledků vyplývá, že i v periferních případech frazémů je uplatněno schéma ve shodě s představou DOLE je NEGATIVNÍ, avšak mezi frazémy s orientací DOLŮ a frazémy s orientací NAHORU není tak velký rozdíl výskytu jako u centrálních případů.

3.2.1.2 Frazeologické jednotky s pozitivní konotací

Tabulka č. 2

FRAZÉM	SOMATISMUS	NAHOŘE – DOLE NAHORU – DOLU	STAV	POHYB	SOVESO
<i>Pomoc někomu na nohy</i> <i>(postavit někoho na nohy)</i>	NOHY	↑		●	POSTAVIT

Tabulka zachycuje jedinou frazeologickou jednotku, což znamená, že frazémy s pozitivní konotací jsou zastoupeny pouze 0,023 % z celkového počtu 43 frazeologických jednotek, se kterými pracuji.

Frazém splňuje představu, že NAHORU/ NAHOŘE je POZITIVNÍ, avšak je překvapivé, že se v něm objevují právě NOHY, které bývají typicky spojovány s dolní částí těla a se schématem CESTA. V tomto konkrétním frazému přeneseně zastupují stabilitu a rovnováhu.

Protože se v tabulce objevuje pouze jedna jednotka, není možné frazémy dále dělit na typické a okrajové.

3.2.1.3 Frazeologické jednotky s nejednoznačnou konotací

Do této tabulky byly zařazeny frazémy, které naznačují odchylku od normálního stavu, tj. část těla je v jiné pozici, než je pro ni typické. Nemusejí tedy nutně obsahovat sloveso, které má ve své sémantice NAHORU – DOLŮ. Jde spíše o případy, kdy se somatismus nachází o něco výš/ o něco níž, než jaká je naše zkušenost s jeho typickým umístěním. Toto kritérium vychází z teorie profilů, resp. z profilu UMÍSTĚNÍ/ LOKALIZACE. Z teorie vyplývá, že umístění somatismu jinde, než je pro něj typické, naznačuje odchylku od normálu, tedy příznakový stav. Avšak kvůli nejasnému kontextu, resp. nejasné příčině, která tento stav navodila, není možné říct, zda se jedná o pozitivní konotaci, nebo negativní konotaci.

V prvním sloupci tabulka zaznamenává analyzovaný frazém. Ve druhém je zachycen název části těla, která je ve frazému obsažena. Třetí sloupec reflektuje, zda jde o pohyb NAHORU – DOLŮ, resp. o pozici NAHOŘE – DOLE. Čtvrtý sloupec obsahuje sloveso, které se ve frazému vyskytuje a v posledním sloupci je vepsán stručný komentář, který odůvodňuje, proč se jedná o významově problematický frazém.

V následující části se podrobněji vyjadřuji k vybraným frazeologickým jednotkám a odůvodňuji nejasnost jejich významu:

- ***cítit srdce až v krku*** – normální není mít srdce v krku, umístění srdce je výš, než je běžné.
- ***mít oči navrch hlavy*** – běžně pohled očí směřuje rovně/ dopředu. Směrování nahoru = odchylka od normálu.
- ***mít žaludek v hrdle*** – žaludek má v těle své jasné místo, pokud dochází k jeho „posunu“, jde o příznakový stav.
- ***spadly mu mandle*** – mandle se typicky nacházejí na jednom konkrétním místě v těle, pokud dojde k jejich posunu na jiné místo, jde o příznakový stav.
- ***Postavit se kvůli něčemu na hlavu*** – hlava je a má být na lidském těle umístěna NAHOŘE – pokud směřuje DOLŮ, tedy na opačné místo, než je přirozené, jde o příznakový stav.

Tabulka č. 3

FRAZÉM	SOM.	NAHOŘE – DOLE NAHORU – DOLU	Sloveso	KOMENTÁŘ
<i>Jít do kolien</i>	KOLENO	↓	JÍT	<i>Nejasný kontext Není jasné, v jakém stavu se nositel děje ocitá</i>
<i>Postavit se kvůli něčemu na hlavu</i>	HLAVA	↓	POSTAVIT SE	<i>Nejasný kontext Není jasné, zda je příčinou pozitivní/ negativní pocit</i>
<i>Sednout/ padnout na zadek</i>	ZADEK	↓	SEDNOUT	<i>Nejasný kontext</i>
<i>Šplhat/ vyšplhat se po něčích zádech</i>	ZÁDA	↑	ŠPLHAT	<i>Záleží na perspektivě Pro toho, kdo „šplhá“ jde o pozitivní konotaci</i>
<i>Vrhnout se někomu k nohám</i>	NOHY	↓	VYHRNOUT SE	<i>Nejasná příčina, otázka perspektivy</i>
<i>Cítit srdce až v krku</i>	SRDCE	↑	CÍTIT	<i>Nejasná příčina, která stav navodila</i>
<i>Hlavu vzhůru!</i>	HLAVA	↑		<i>Nejasný kontext</i>
<i>Mít oči navrch hlavy</i>	OČI	↑	MÍT	<i>Nejasný kontext, nejasná příčina stavu (vyděšení, milé/ nemilé překvapení?)</i>
<i>Mít žaludek v hrdle</i>	ŽALUDEK	↑	MÍT	<i>Nejasná příčina</i>
<i>Nést něco na svých bedrech</i>	BEDRA	↓	NÉST	<i>Jde o představu ohnutí těla, které se z přirozené polohy dostane do polohy blíže k zemi</i>
<i>Obracet oči k nebi</i>	OČI	↑	OBRACET	<i>Nejasná příčina stavu (pohrdání, znechucení?)</i>
<i>Podlamují se mu kolena</i>	KOLENO	↓	PODLOMIT	<i>Nejasný kontext, nejasná příčina (radost, smutek, překvapení milé/ nemilé?)</i>

<i>Poklesla mu brada</i>	BRADA	↓	POKLESLA	<i>Nejasná příčina (radost, smutek, překvapení milé/ nemilé, údiv?)</i>
<i>Sklánět před někým hlavu/ šíjí</i>	HLAVA/ ŠÍJE	↓	SKLÁNĚT	<i>Záleží na perspektivě</i>
<i>Spadly mu mandle</i>	MANDLE	↓	SPADNOUT	<i>Nejasný kontext, nejasná příčina (radost, smutek, překvapení milé/ nemilé?)</i>
<i>Srdce mu poskočilo/ skáče</i>	SRDCE	↓↑ →←	SKÁČE	<i>Nejasný kontext, nejasná příčina (radost, smutek, překvapení milé/ nemilé?)</i>
<i>Vlasy mu vstávají na hlavě</i>	VLASY	↑	VSTÁVAJÍ	<i>Nejasný kontext, nejasná příčina</i>
<i>Zvedat hlavu/ čelo</i>	HLAVA	↑	ZVEDAT	<i>Nejasný kontext, nejasná příčina</i>
<i>Zvednout/ vytáhnout obočí</i>	OBOČÍ	↑	ZVEDNOUT	<i>Nejasný kontext, nejasná příčina (údiv, překvapení?)</i>
<i>Spadnout do něčeho až po krk</i>	KRK	↓	SPADNOUT	<i>Nejasný kontext, nejasná příčina</i>

V tabulce s nejasnými konotacemi bylo zaznamenáno celkem 20 frazeologických jednotek, což je 47% z celkového počtu analyzovaných frazémů. V 11 případech (55%) se v nich uplatňuje sémantický prvek pozice těla/ části těla DOLE, resp. směřování těla/ části těla DOLŮ. V 9 případech (45%) se uplatňuje sémantický prvek opačného směřování, tj. NAHORU/ NAHOŘE.

3.2.2 Frazeologické jednotky dělené dle toho, zda se část těla/ celé tělo pohybuje – nachází se v určité poloze

V následujících dvou tabulkách je na frazémy pohlíženo z perspektivy, zda se jedná o pohyb somatismu NAHORU/ DOLŮ, resp. o jeho pozici NAHOŘE – DOLE (tabulka č. 4), nebo zda se jedná o pohyb celého těla NAHORU/ DOLŮ, resp. o polohu celého těla NAHOŘE – DOLE (tabulka č. 5).

V prvním sloupci tabulky uvádím analyzovaný frazém, ve druhém sloupci je zaznamenán somatismus, který je v daném frazému obsažen, třetí sloupec reflektuje schéma NAHOŘE – DOLE/ NAHORU – DOLŮ. Ve čtvrtém a pátém sloupci je rozlišeno, zda se jedná o pohyb somatismu, resp. těla, nebo zda jde o stav, ve kterém se somatismus, resp. tělo nachází. V posledním sloupci je zaznamenáno s jakým schématem se schéma NAHOŘE – DOLE/ NAHORU - DOLŮ v daném frazému kombinuje.

3.2.2.1 Pohyb části těla ve směru NAHORU – DOLŮ, pozice části těla poloze NAHOŘE – DOLE

Tabulka č. 4

FRAZÉM	SOM.	NAHORU – DOLU NAHOŘE – DOLE	POHYB	STAV	KOMBINACE S JINÝM SCHÉMATEM
<i>Cítit srdce až v krku</i>	SRDCE	↑		●	
<i>Hlavu vzhůru!</i>	HLAVA	↑		●	
<i>Chodit s nosem vzhůru</i>	NOS	↑		●	
<i>Chodit se svěšeným nosem</i>	NOS	↓		●	
<i>Klopit oči k zemi</i>	OČI	↓	●		
<i>Krev mu vzkytěla v žilách</i>	KREV	↑	●		NÁDOBA
<i>Mít oči navrch hlavy</i>	OČI	↑		●	
<i>Mít žaludek v hrdle</i>	ŽALUDEK	↑		●	
<i>Nabít si čumák</i>	ČUMÁK	↓	●		
<i>Někomu spadla čelist</i>	ČELIST	↓	●		
<i>Ohnout před někým hřbet</i>	HŘBET	↓	●		DOPŘEDU - DOZADU
<i>Nést něco na svých bedrech</i>	BEDRA	↓ →		●	DOPŘEDU – DOZADU
<i>Nosit hlavu vzhůru</i>	HLAVA	↑		●	
<i>Obracet oči k nebi</i>	OČI	↑	●		
<i>Ohrnout nad něčím rty</i>	RTY	↑	●		
<i>Poklesla mu brada</i>	BRADA	↓	●		
<i>Sklánět před někým hlavu/ šíji</i>	HLAVA/ŠÍJE	↓	●		
<i>Skončit s bradou vzhůru</i>	BRADA	↑		●	
<i>Spadly mu mandle</i>	MANDLE	↓	●		

Srdce mu poskočilo/skáče	SRDCE	↓↑←→	●		DOPŘEDU - DOZADU
Svšit hlavu	HLAVA	↓	●		
To mi zvedlo mandle	MANDLE	↑	●		
Vššet bradu	BRADA	↓	●		
Vlasy mu vstávají na hlavě	VLASY	↑	●		
Zvedá se mu žaludek	ŽALUDEK	↑	●		
Zvedat čelo/hlavu	ČELO/HLAV A	↑	●		
Zvednout k někomu oči	OČI	↑	●		
Zvednout někomu mandle/pajšl	MANDLE	↑	●		
Zvednout/vytáhnout obočí	OBOČÍ	↑	●		

Tabulka zaznamenává 29 frazeologických jednotek, kdy se jedná o pohyb NAHORU - DOLŮ, resp. o pozici části těla NAHOŘE – DOLE, tedy 67 % z celkového počtu analyzovaných jednotek obsahuje část lidského těla. Převažují frazémy tzv. pohybové, o které jde ve 20 případech, tedy v 69 %. Zbýlých 31 % tvoří tzv. stavové frazémy.

U některých z frazémů se také prokázala kombinace schématu NAHOŘE – DOLE/ NAHORU – DOLŮ s dalšími schématy. Konkrétně jde o schéma NÁDOBA ve frazému *krev mu vzkypěla v žilách*, kdy jde primárně o rozlévání krve, o její rozpínání do stran a zvětšení objemu, avšak předpona vz- implikuje pohyb směrem NAHORU. Dále jde o schéma VPŘEDU – VZADU/ DOPŘEDU – DOZADU, a to u frazémů *ohnout před někým hřbet*, *nést něco na svých bedrech*, *srdce mu poskočilo/skáče*. Ve všech třech případech jde o situaci, kdy sloveso sice ve významu nenese pohyb NAHORU – DOLŮ ani pozici NAHOŘE – DOLE, avšak pokud si představíme reálnou pozici dané části těla (hřbet se dostává ze vzpřímené polohy do předklonu a tím je blíže zemi než ve vzpřímené poloze, pokud něco neseme na svých bedrech, jedná se o podobnou situaci, kdy se horní část těla prohne a jsme blíže zemi.) V posledním případě není možné identifikovat, zda pohyb skákání znamená pohyb jen NAHORU – DOLŮ, anebo také VPŘEDU – VZADU, případně VPRAVO – VLEVO.

3.2.2.2 Pohyb celého těla ve směru NAHORU – DOLU, pozice celého těla v poloze NAHOŘE – DOLE

tabulka č. 5

FRAZÉM	SOM.	NAHORU – DOLU NAHOŘE – DOLE	POHYB	STAV	KOMBINACE S JINÝM SCHÉMATEM
<i>Jít do kolen</i>	KOLENO	↓	●		
<i>Klesl v mých očích</i>	OČI	↓	●		
<i>Klesnout na kolena</i>	KOLENO	↓	●		
<i>Padnout na hubu</i>	HUBA	↓	●		
<i>Padnout na nos</i>	NOS	↓	●		
<i>Plazit se před někým po břiše</i>	BŘICHO	↓→		●	DOPŘEDU – DOZADU, CESTA
<i>Položit někoho na lopatky</i>	LOPATKY	↓	●		
<i>Pomoc někomu na nohy (postavit někoho na nohy)</i>	NOHY	↑	●		
<i>Postavit se kvůli něčemu na hlavu</i>	HLAVA	↓	●		
<i>Sednout/ padnout na zadek</i>	ZADEK	↓	●		
<i>Spadnout do něčeho až po krk</i>	KRK	↓	●		
<i>Srazit někoho na kolena</i>	KOLENO	↓	●		
<i>Šplhat/ vyšplhat se po něčích zádech</i>	ZÁDA	↑			
<i>Vrhnout se někomu k nohám</i>	NOHY	↓	●		

Tabulka zachycuje 14 frazémů, z celkového počtu jde tedy o 36 % případů, kdy ve frazéměch figuruje celé tělo. Zajímavým zjištěním je, že se ve všech případech jedná o tzv. pohybové frazémy. I v této tabulce shodně s předcházející dochází ke kombinaci schématu NAHOŘE – DOLE/ NAHORU – DOLŮ se schématem jiným. V tomto případě jde pouze o jediný frazém *plazit se před někým po břiše*, kdy se výrazně realizuje schéma CESTA, tedy pohyb odněkud někam, ale sekundárně jde také o pozici celého těla na zemi.

3.2.3 Frazeologické jednotky dle směru, kterým se část těla/ celé tělo pohybuje – dle polohy, ve které se část těla/ celé tělo nachází

Frazémy jsou do následujících dvou tabulek roztrženy dle toho, zda se jedná o pohyb NAHORU, resp. polohu NAHOŘE (tabulka č. 6), nebo zda se jedná o pohyb DOLŮ, resp. polohu DOLE (tabulka č. 7).

První sloupec zachycuje příslušnou frazeologickou jednotku. Ve druhém sloupci je zachycen název části těla vyskytující se ve frazeologické jednotce. Třetí sloupec obsahuje sloveso příslušného frazému. Čtvrtý a pátý sloupec anotují vid slovesa ze čtvrtého sloupece. Po anotaci vidu jsem se rozhodla zjistit, zda lze vysledovat pravidelnost v tom, jestli se jedná o dlouhodobý, resp. opakující se stav, nebo naopak zda převažují jednorázové stavy.

Z tabulek byly vyřazeny tyto tři frazeologické jednotky: *krev mu vzkypěla v žilách*, *srdce mu poskočilo/ skáče*, *postavit se kvůli něčemu na hlavu*. K jejich vyřazení došlo kvůli obtížím určit směr pohybující se části těla. V případě frazémů *krev mu vzkypěla v žilách*, *srdce mu poskočilo/ skáče* dominuje jiné schéma (viz výše) a v případě frazému *postavit se kvůli něčemu na hlavu* narážím na problém, zda se řídit sémantikou jednoho z komponentů jednotky, tedy tím, že sloveso *postavit se* vyjadřuje dle SSČ „dát, umístit/ vztyčit, vzpřímit“, nebo brát v úvahu, že hlava směřuje směrem dolů. Z těchto důvodů jsem se rozhodla nezařadit do analýzy ani jeden z těchto frazémů. Na rozdíl od předchozích tabulek pracuji tedy pouze se 40 jednotkami.

3.2.3.1 Frazeologické jednotky vyjadřující směr NAHORU/ polohu NAHOŘE

Tabulka č. 6

FRAZÉM	SOMATISMUS	SLOVESO	DOKONAVOST	NEDOKONAVOST
<i>Hlavu vzhůru</i>	HLAVA			
<i>Chodit s nosem vzhůru</i>	NOS	CHODIT		●
<i>Mít oči navrch hlavy</i>	OČI	MÍT		●
<i>Mít žaludek v hrdle</i>	ŽALUDEK	MÍT		●
<i>Nosit hlavu vzhůru</i>	HLAVA	NOSIT		●
<i>Obracet oči k zemi</i>	OČI	OBRACET		●
<i>Ohrnout nad něčím rty</i>	RTY	OHRNOUT	●	
<i>Skončit s bradou vzhůru</i>	BRADA	SKONČIT	●	
<i>To mi zvedlo mandle</i>	MANDLE	ZVEDNOUT	●	
<i>Vlasy mu vstávají na hlavě</i>	VLASY	VSTÁVAT		●
<i>Zvedá se mu žaludek</i>	ŽALUDEK	ZVEDAT SE		●
<i>Zvedat čelo/ hlavu</i>	ČELO/ HLAVA	ZVEDAT		●
<i>Zvednout k někomu oči</i>	OČI	ZVEDNOUT	●	
<i>Zvednout někomu mandle/ pajšl</i>	MANDLE/ PAJŠL	ZVEDNOUT	●	
<i>Zvednout/ vytáhnout obočí</i>	OBOČÍ	ZVEDNOUT/ VYTÁHNOUT	●	
<i>Šplhat/ vyšplhat se po něčích zádech</i>	ZÁDA	ŠPLHAT/ VYŠPLHAT	●	●
<i>Cítit srdce až v krku</i>	SRDCE	CÍTIT		●

Tabulka zachycuje 17 jednotek, tedy 42,5 % frazeologických jednotek z celkového počtu obsahuje schéma NAHORU – NAHOŘE.

Nejfrekventovanějšími názvy částí těla, které se v těchto frazémách vykytují, jsou OČI a HLAVA. V obou případech se jedná o tři výskyty. Další názvy částí těla jsou již dost nahodilé. Ve dvou případech se vyskytuje ŽALUDEK a MANDLE, po jednom výskytu jsou zastoupeny RTY, NOS, BRADA, SRDCE, VLASY, OBOČÍ, ZÁDA.

Analýza vidu v této tabulce neukázala žádnou systematickosti. V 10 případech šlo o slovesa nedokonavá a v 7 případech o dokonavá. Analýzu vidu hodnotím celkově jako obtížnou, protože v jednom z analyzovaných frazémů (*hlavu vzhůru!*) se sloveso vůbec nevyskytuje a v jednom z frazémů se zase existuje varianta dokonavého i nedokonavého slovesa (*šplhat/ vyšplhat se po něčích zádech*).

3.2.3.2 Frazeologické jednotky vyjadřující směr DOLŮ/ polohu DOLE

Tabulka č. 7

FRAZÉM	SOMATISMUS	SLOVESO	DOKONAVOST	NEDOKONAVOST
<i>Chodit se svěřeným nosem</i>	NOS	CHODIT		●
<i>Klopit oči k zemi</i>	OČI	KLOPIT		●
<i>Nabít si čumák</i>	ČUMÁK	NABÍT SI	●	
<i>Někomu spadla čelist</i>	ČELIST	SPADNOUT	●	
<i>Ohnout před někým hřbet</i>	HŘBET	OHNOUT	●	
<i>Nést něco na svých bedrech</i>	BEDRA	NÉST		●
<i>Poklesla mu brada</i>	BRADA	POKLESLA	●	
<i>Sklánět před někým hlavu/ šíji</i>	HLAVA/ ŠÍJE	SKLÁNĚT		●
<i>Spadly mu mandle</i>	MANDLE	SPADNOUT	●	
<i>Svěsit hlavu</i>	HLAVA	SVĚSIT	●	
<i>Věšet bradu</i>	BRADA	VĚŠET		●
<i>Jít do kolen</i>	KOLENA	JÍT		●
<i>Klesl v mých očích</i>	OČI	KLESL	●	
<i>Klesnout na kolena</i>	KOLENA	KLESNOUT	●	
<i>Padnout na hubu</i>	HUBA	PADNOUT	●	
<i>Padnout na nos</i>	NOS	PADNOUT	●	
<i>Plazit se před někým po břiše</i>	BŘICHO	PLAZIT SE		●
<i>Položit někoho na lopatky</i>	LOPATKY	POLOŽIT	●	
<i>Sednout/ padnout na zadek</i>	ZADEK	SEDNOUT/ PADNOUT	●	
<i>Spadnout do něčeho až po krk</i>	KRK	SPADNOUT	●	
<i>Srazit někoho na kolena</i>	KOLENA	SRAZIT	●	
<i>Vrhnout se někomu k nohám</i>	NOHY	VRHNOUT SE	●	

Tabulka obsahuje 23 frazeologických jednotek, což je 57,5 % z celkového počtu. Mírně tedy převažují frazémy, které obsahují směr DOLŮ/ DOLE.

Nejfrekventovanější název částí těla, který se v těchto frazémech vykytuje, jsou KOLENA se třemi výskyty. Se dvěma výskyty NOS, OČI, HLAVA, BRADA a dále po jednom výskytu ČUMÁK, ČELIST, HUBA, HŘBET, BEDRA, MANDLE, BŘICHO, LOPATKY, ZÁDA, KRK, NOHY.

Ani v této tabulce nepřinesla analýza vidu jednoznačný výsledek. V 15 případech se objevuje dokonavé sloveso a v 8 případech nedokonavé. Pozoruhodné je, že v předchozí tabulce dominují nedokonavá slovesa a v této naopak dokonavá, avšak domnívám se, že se jedná o náhodný jev. V několika případech existují totiž varianty frazémů (*šplhat/ vyšplhat se po něčích zádech*), což analýzu vidu problematizuje.

Závěr

Hlavním záměrem této bakalářské práce bylo ověřit na českém jazykovém materiálu představu zahraničních vědců o konotacích, které jsou spojovány s orientačním schématem NAHOŘE – DOLE/ NAHORU – DOLŮ. V českém kontextu není známá žádná podrobnější práce, která by se tomuto schématu v souvislosti s frazeologií věnovala, proto bylo nutné v teoretické části poskytnout detailní informace o fungování tohoto schématu. Z tohoto důvodu bylo do teoretické části zařazeno pojednání o schématu v americkém prostředí a v kontextu polském.

Ve vlastní výzkumné části ověřovala analýza frazeologických jednotek na materiálu z tematického frazeologického slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*, zda se orientační schéma NAHOŘE – DOLE/ NAHORU – DOLŮ uplatňuje v souladu s tvrzením amerických a polských kognitivních, resp. kulturních lingvistů, tedy NAHOŘE/ NAHORU je pozitivní a naopak DOLE/ DOLŮ je negativní.

Ze slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*, který obsahuje 1918 frazémů, bylo na základě výše objasněných kritérií vyexcerpováno 43 frazeologických jednotek, tj. 0,022 % obsahující sémantický prvek NAHOŘE – DOLE/ NAHORU – DOLŮ. Ty byly dále kategorizovány do tabulek na základě různých kritérií:

1. Frazeologické jednotky dle konotace – frazeologické jednotky dle pozitivní/ negativní/ nejednoznačné konotace
2. Frazeologické jednotky dělené dle toho, zda se část těla/ celé tělo pohybuje – nachází se v určité poloze
3. Frazeologické jednotky dle směru, kterým se část těla/ celé tělo pohybuje – dle polohy, ve které se část těla/ celé tělo nachází

Analýza však ukázala, že představa o orientačním schématu NAHORU/ NAHOŘE je POZITIVNÍ a DOLE/ DOLŮ je NEGATIVNÍ se neuplatňuje na vyexcerpované frazeologii zcela jednoznačně. 22 frazeologických jednotek z celkového počtu 43 jednotek nese negativní konotace, avšak pouze 14 z těchto jednotek zároveň nese schéma DOLŮ/ DOLE, což je 64 %. 64 % jednotek tedy splňuje představu, že DOLŮ – DOLE je NEGATIVNÍ.

1 frazeologická jednotka nese pozitivní konotaci a zároveň se v ní uplatňuje schéma NAHORU/ NAHOŘE. U pozitivních konotací se uplatňuje schémata NAHORU/ NAHOŘE ve

100 % případů, avšak vzorek analyzovaných frazémů, který nese pozitivní konotaci a zároveň sémantický prvek NAHORU – NAHOŘE, je tak malý, že výsledek nelze pokládat za validní.

Analýza dále ověřovala, zda se orientační schéma NAHOŘE – DOLE kombinuje s jinými představovými schémata. Ukázalo se, že dochází k propojení se schémata **VPŘEDU – VZADU/ DOPŘEDU – DOZADU** (*plazit se před někým po břiše, nést něco na svých bedrech, ohnout před někým hřbet*), dále se uplatňuje schéma **NÁDOBA** (*krev mu vzkypěla v žilách*) a schéma **CESTA** (*plazit se před někým po břiše*).

Práce také sledovala frekvenci jednotlivých názvů částí těla, které se ve sledovaných frazémech objevují. Nejfrekventovanější částí těla byla **HLAVA**, která se objevila v 6 frazémech. Na druhém místě byly **OČI**, které byly obsaženy v 5 případech.

Práce potvrdila, že se představová schémata výrazným způsobem promítají do jazyka, v našem případě do české somatické frazeologie, avšak ukázalo se, že tvrzení NAHOŘE je POZITIVNÍ a DOLE je NEGATIVNÍ nefunguje zcela jednoznačně. Co se týče zkoumaného materiálu, pouze 64 % jednotek, které obsahují sémantický prvek DOLŮ – DOLE zároveň splňuje, že jde o negativní konotaci. 100 % jednotek splňuje, že sémantický prvek NAHORU – NAHOŘE ukazuje na pozitivní konotaci.

Použitá literatura

LITERATURA

GARDELKOVÁ B., VAŇKOVÁ I. : Hněv v českém znakovém jazyce. In: *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*, Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2017, str. 72 – 73.

Gibbs, R. W. (2013): Proč by se kognitivní lingvisté měli více zabývat empirickými metodami? In: E. Lehečková – J. Chromý (eds.), *Teoreticko- metodologické výhledy současné lingvistiky*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 127–146.

JOHNSON, M. *The body in the mind: the bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: University of Chicago Press, 1990. ISBN 0-226-40318-1.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.

KRZESZOWSKI: *Angels and devils in the hell. Elements of axiology in semantics*. Wydawnictwo Energeia, 1997.

LAKOFF, G. a JOHNSON, M. *Metafory, kterými žijeme*. Vydání druhé. Brno: Host, 2014. ISBN 978-80-7491-152-1.

LAKOFF, G. *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006. Paprsek. ISBN 80-86138-78-X.

PATOČKA, JAN: *Tělo, společenství, jazyk, svět*, Oikoymenh, 1995 str. 130.

ŠŮCHOVÁ, LUCIE: *Znakové jazyky a kognitivní lingvistika: problematika konceptuálních metafor*. In: *Jazykovědné aktuality*, ročník XL VIII (2011), č. 1,2.

VAŇKOVÁ, I. *Nádoba plná řeči (Člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1122-8.

VAŇKOVÁ, I. *Základy kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Ústav českého jazyka a teorie komunikace, 2013. [cit. 2017-10-1]. Dostupné z: http://ucjtk.ff.cuni.cz/wpcontent/uploads/sites/57/2015/11/Zaklady_kognitivni_lingvistiky.pdf

VAŇKOVÁ, I., ČURDOVÁ, V.: Čelem k teorii pojmových profilů: Nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. In: *Didaktické studie*, č. 1, r. 6, 2014.

VAŇKOVÁ, I., VITKOVSKAYA, V.: Hlava: PROFILY, SUBPROFILY, KONCEPTUÁLNÍ SCHÉMATA (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). In: *Didaktické studie*, č. 1, r. 6, 2014.

VAŇKOVÁ, IRENA a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*, Praha: Karolinum, 2005.

VAŇKOVÁ, Irena –NEBESKÁ, Iva –SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie –ŠLÉDROVÁ, Jasňa: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly zkognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005.

VAŇKOVÁ, Irena: Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: Vaňková, Irena –Wiendl. Jan (eds.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: FF UK, 2012. s. 63 –77.

VAŇKOVÁ, Irena: Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 60, 1999, s. 214 –224.

VAŇKOVÁ, IRENA: Lingvistika mysli a těla. *Vesmír*, 2002, 81, str. 627 – 629.

VODRÁŽKOVÁ, V. Schéma CESTA v české somatické frazeologii. In VAŇKOVÁ, I., VODRÁŽKOVÁ, V. a ZBOŘILOVÁ, R. *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky: schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: FF UK, 2017, s. 19–27. ISBN 978-80-7308-727-2.

ZANĚGINA, Natalia: Výzkum somatismů v ruské lingvistice. Přístupy a problémy. In: Vaňková, Irena –Wiendl. Jan (eds.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: FF UK, 2012, s.78 –87.

ZBOŘILOVÁ, R. Emoce v české somatické frazeologii. In VAŇKOVÁ, I., VODRÁŽKOVÁ, V. a ZBOŘILOVÁ, R. *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky: schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: FF UK, 2017, s. 65–71. ISBN 978-80-7308-727-2.

PRAMENY

MRHČOVÁ, EVA: *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník II*, Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta, 2000.

WEBOVÉ ZDROJE

Nový encyklopedický slovník češtiny. [online]. [cit. 2017-10-1]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/>